

Розділ 1 ПСИХОПЕДАГОГІКА ПРАЦІ ЯК МІЖДИСЦИПЛІНАРНА ОСНОВА ОСВІТИ ДОРΟΣЛИХ

Нелля Ничкало

1.1. Праця — творець людської цивілізації

*«Світ, заданий Людині Творцем, завжди і всюди,
у кожному куточку землі і будь-якому суспільстві,
і серед будь-якого народу є «світом праці».
«Світ Праці» — то водночас означає «світ людський».*

Ян Павло ІІ

На різних етапах історичного розвитку праця була основоположною. Саме вона пронизувала всі сфери життєдіяльності людини і суспільства, саме вона, за Джордано Бруно, «творить історію людства».

Добре відомо, що всі галузі наукового знання тісно пов'язані з різноманітною працею. Цю категорію досліджують філософи і соціологи, педагоги і психологи, медики і біологи, економісти і політологи, історики і географи, екологи і техніки... Скажімо, філософи розглядають працю як синтетичну категорію, що характеризує «специфічну, властиву людині форму діяльності, спрямовану на освоєння і перетворення (згідно з власними цілями, інтересами і потребами) природного середовища, поліпшення соціальних відносин (соціальна праця) або створення нових цінностей (творча праця). Праця може тлумачитися генералізуючим чином (тоді праця — узагальнююче поняття щодо усіх інших різновидів людської активності, але може порівнюватися із творчістю і вважатися відмінною від останньої). У цьому випадку праця — відтворення усталеного, рутинного, а творчість — породження нового, такого, що може в принципі не мати аналогів» [3, с. 514]. Ми навели це філософське визначення праці для того, щоб підкреслити глибину і неосяжність праці, від якої залежить соціально-економічний поступ кожної держави.

Персоналістичне трактування праці (визнання особистості первинною творчою реальністю і вищою цінністю буття) дає можливість розглядати вартість (цінність) праці в багатьох вимірах, зокрема: антропологічному, моральному, соціальному, суспільному, родинному, національному, культурному, релігійному [22, с. 54-67].

У словнику «Професійна освіта» поняття праці визначено так: «Праця — процес доцільної діяльності людей, під час якої вони впливають на предмети природи з метою створення матеріальних і духовних благ для задоволення особистих, колективних і суспільних потреб. Праця — основа існування й розвитку суспільства, повсякчасна природна умова людського життя. Процес праці є органічною

єдністю трьох компонентів: цілеспрямована, доцільна діяльність людини (сама праця); предмети праці; засоби праці, за допомогою яких людина впливає на предмети праці. Впливаючи на природу, людина змінює не лише її, а й себе, розвиває свої здібності, що збільшує продуктивну силу праці [15, с. 257]. У словнику сучасної економіки праця (*labour* з латинської) трактується як — усі людські ресурси, що є у суспільстві і доступні для використання в процесі виробництва [16, с. 422]. До факторів виробництва віднесено ресурси суспільства, що використовуються в процесі виробництва. Вони поділяються на три основні групи: ЗЕМЛЮ, ПРАЦЮ, КАПІТАЛ, але можуть також включати і ПІДПРИЄМНИЦТВО [16, с. 563].

Праця людини в різні епохи проходила етапи становлення і розвитку, збагачення й модернізації. Її результати завжди впливали на рівень соціально-культурного й економічного розвитку кожної держави.

Результати фундаментальних досліджень вчених багатьох країн світу свідчать, що в порівнянні із загальним віком самої Землі — 4-5 млрд років, люди, особливо анатомічно сучасні люди, з'явилися відносно недавно.

Сучасна людина «*Homo sapiens*» з'явилася близько 150 млн років тому, швидко мігрувала зі своєї африканської батьківщини й приєдналася до інших видів людини... Орієнтовно 24 тис. років тому соціально більш організована людина стала єдиним видом людини. Потім біля 6 тис. років тому на Близькому Сході виникли осілі і все більш розвинуті суспільства. Разом з ними з'явилися перші міста і перші держави. Це було народження цивілізації в тому вигляді, як ми знаємо її сьогодні [2, с. 15]. Так досить переконливо, чітко й конкретно розпочинає Адам Харт-Дейвіс книгу «Історія — повний ілюстрований путівник від витоків цивілізації до наших днів» [6, с. 15]. Цю унікальну книгу вперше було видано у Великобританії у 2007 р.

Чому ми розпочинаємо аналіз проблеми праці людини як ключової умови розвитку людської цивілізації саме з цього фундаментального наукового видання світового рівня? Ще і ще раз гортаємо її сім розділів:

1. Походження. 4,5 млн р. — 3000 р. до н. е.
2. Правителі та ієрархи. 3000 р. до н. е. — 700 р. до н. е.
3. Мислителі і віруючі. 700 р. до н. е. — 600 р. н. е.
4. Воїни, мандрівники і винахідники. 600 р. — 1450 р.
5. Ренесанс і реформація. 1450 р. — 1750 р.
6. Промисловість і революція. 1750 р. — 1914 р.
7. Народ і влада. 1914 - сучасність.

Кожний розділ розпочинається філософсько-документальним вступом «Передмова і лінія часу». Простежуючи цю одвічну лінію часу, представлену в теоретично обґрунтованих класифікаційних таблицях, можна побачити, як розум людини і праця її рук змінювали світ, формували людську цивілізацію й створювали невмиру-

щі твори мистецтва, архітектури, містобудування, що залишилися навіки й нині дарують людям неповторну палітру почуттів, високої духовності і радості творення.

Саме споконвічна титанічна праця людини зумовила продовольчі й промислові революції, спричинила перші глобальні конфлікти, за якими — нескінченні війни на різних континентах. А за ними — гірке і сумне відлуння для багатьох поколінь, які заліковують глибокі рани військових та інших потрясінь, й не зупиняються в інноваційному творенні нових концепцій і теорій, технологій і техніки, в застосуванні й стрімкому розвитку інформаційно-технологічного суспільства.

Такий підхід автора до вибору афоризмів відображає провідні ідеї, покладені в основу концепції цієї унікальної філософсько-педагогічної праці.

Історико-педагогічні аспекти праці аналізує видатний польський вчений, засновник педагогіки праці Т. Новацький у монографії «Людська праця. Аналіз поняття». Вивчивши різні документальні і літературні джерела, він пише: «У часи античності не було назви, яка б охоплювала види діяльності, що їх ми називаємо працею. Замість праці були слова для означення сільськогосподарських, ремісничих та торговельних дій. Ці дії люди називали з огляду на їх обтяжливість та перешкоди на шляху вільного розвитку індивіда.

Поняття праці як узагальненої назви для низки дій, важливих для існування індивіда і громади, почало формуватися досить пізно. Фома Аквінський працею вважав усі дії, мета яких — заробіток. Лише характерне для доби Ренесансу зацікавлення особистістю сприяло формуванню сучасного поняття праці. Це знайшло відображення у поглядах багатьох письменників. Їхні концепції від початку XVI століття хвилювали наукову спільноту і знаходили вираження у різноманітних публікаціях» [12, с. 23].

Вчений-енциклопедист Т. Новацький робить науково обґрунтований висновок про те, що головна заслуга у піднесенні престижу праці належить засновникові політичної економії Адамові Сміту (1723-1790). Провівши дослідження причин зростання національного багатства, Адам Сміт сформулював тезу, що основою цінностей і багатства є праця. Результати його досліджень стали, певною мірою, поворотним пунктом у трактуванні праці. Оскільки праця виконує таку важливу роль у формуванні достатку і багатства окремих народів, то це явище вирішили дослідити детальніше.

Т. Новацький звертається до трьох теорій широкого розуміння людської праці, що з'явилися у XIX столітті. Творцем першої з них був француз Шарль Б. Дюнауйї (1786-1862). Сенс праці він вбачав у діях, спрямованих на перетворення неживої матерії, водночас підкреслював аналогію з діями, зверненими на виховання людей, що відбуваються в різних інституціях [12, с. 24]. Засновник ергономіки польський вчений Войцех Ястшембовський (1799-1882) досить

широко розглядав поняття праці. Він наголошував, щоб наука про працю не була однобічною (тут вченим закладено ідею міждисциплінарності). Іспанець Мартін Мелітон був «третім важливим теоретиком праці». Він розумів працю людини «як комбінацію рухів організму й розуму, які скеровані на розвиток людини, досягнення успіху та вдосконалення самої людини» [13, с. 25]. Цей вчений також досліджував питання розподілу праці.

Від тих часів, коли ці теоретики праці ХІХ століття, обґрунтували своє бачення цієї надзвичайно важливої проблеми, минуло майже півтора століття. Відбулося багато великих війн, сталися значні економічні й соціально-культурні зміни, набув стрімкого розвитку науково-технічний прогрес, з'явилися нові галузі наукового знання, народилися нові теорії.

Італійський учений, підприємець і громадський діяч, засновник і президент Римського клубу Ауреліо Печчеї (1908-1984) обґрунтовував шість **стартових цілей для людства**. Вони спрямовані на те, щоб «стимулювати більш відповідальну людську поведінку в повсякденному житті, в політичних справах, у науково-дослідних пошуках». Назвемо ці стартові й водночас стратегічні цілі: *«зовнішні межі»*; *«внутрішні межі»* (ідея необхідності розкриття нових потенційних можливостей людини); *культурна спадщина*; *світове співтовариство*; *середовище проживання*; *виробнича система*. Червоною ниткою вчений проводить лінію: реалізація цих шести стартових цілей потребує людської особистості, її творчої діяльності, розумних цілеспрямованих дій. Свою прогностичну книгу «Людські якості // Попереду ХХІ століття: перспективи, прогнози, футурологія» вчений завершує словом, яке він рідко вживав на сторінках цієї книги. Слово це — *любов*. А. Печчеї пише: «Мені пощастило жити вільною людиною, я залишався нею навіть у в'язниці, і помру теж вільним. Але це мало б небагато сенсу, якби я не був пов'язаний глибоким почуттям братерської любові з іншими представниками роду людського. Головне — людська особистість, вона важливіша за будь-які справи і будь-які ідеї, бо вони без людей нічого не означають. А головне в кожному з нас і в нашому житті — узи любові; адже тільки завдяки їм наше життя перестає бути стислим епізодом і набуває сенсу вічності» [17, с. 23].

Саме в творчій, креативній праці людина активно діє, навчається, самовдосконалюється, не зупиняється в своєму розвитку. В неї народжуються нові й нові мрії, які зміцнюють її сили, енергію, прагнення до творчості, до активної діяльності. «Мрії є генератором психічної і духовної енергії. Мрії надають сенс життю, відкриваючи перспективи для реалізації ідей, — писав Т. Новацький. — Мрії дають нам можливість побачити, увиразнити наші бажання і ступінь можливості їхньої реалізації. Це має велике значення для наших подальших дій, оскільки у мріях прагнення можуть перетворитися на конкретну мету з поетапними кроками для її досягнення. Мета стає реальністю завдяки визначенню способу її досягнення.

Цей спосіб народжується у мріях і способах знайти шляхи й засоби для реалізації власних мрій» [13, с. 45-46].

Ці положення, обґрунтовані засновником педагогіки праці, видатним вченим другої половини ХХ — початку ХХІ століття, органічно пов'язані з гуманістичними ідеями психопедагогіки праці.

Методологічний задум вченого-педагога простежується передусім у структурі книги та в її змісті. Праця розглядається ним серед інших видів діяльності, зокрема, процесів навчання, самоосвіти і саморозвитку. При цьому особлива увага приділяється діалектиці відношень між окремими видами діяльності, а також аналізу різновидів праці.

До глибоких філософсько-педагогічних роздумів спонукає підхід вченого до структурування змісту цієї монографії.

1. Праця серед інших видів діяльності

1. Вступні зауваження
2. Сон, треті стани, забава, мрії, процеси навчання, самоосвіта і самотворення
3. Діалектика відношень між окремими видами діяльності
4. Різновиди праці

2. Місце праці в системі цінностей сучасної людини

1. Вступні зауваження
2. Цінність праці для розвитку людини
3. Церква і праця
4. Сучасні зміни в системі цінностей

3. Критичний аналіз поняття праці

1. Матеріал
2. Перед входом у лабіринт
3. Огляд деяких визначень
4. Чи є примус визначальною ознакою праці?
5. Сфери праці
6. Примус чи обов'язок, а може, прагнення?
7. Визначення

4. Контексти праці

Закінчення (Lector benevolente) [12].

Передмову до цієї незвичайної книги написали професор Франтішек Шльосек — голова Міжнародного наукового товариства «Польща — Україна», доктор наук хабілітований, професор, директор Інституту педагогіки Академії спеціальної педагогіки імені Марії Гжегожевської у Варшаві. Звернемося до двох останніх абзаців цієї передмови: аналізуючи зміст дослідження професора Тадеуша Новацького, ми розмірковуємо над тим, чи це філософський трактат про працю, чи практично — наукова робота, що розкриває розуміння суті і цінності праці. А, можливо, одне і друге?

У цій книзі Тадеуша Новацького викладено результати цінного дослідження, що здійснювалося впродовж багатьох років. Українське видання цієї праці не тільки підкреслює її вартість, але є також

С О Н		ЗАДОВОЛЕННЯ ФІЗИОЛОГІЧНИХ ПОТРЕБ	ВІЛЬНИЙ ЧАС ГІМНАСТИКА ДОГЛЯД ЗА СОБОЮ ДОМАШНІ ОБОВ'ЯЗКИ ЗАБАВИ	НАВЧАННЯ	ПРАЦЯ	СВІТ ПРАЦІ
		МРІЇ	САМООСВІТА ПІДВИЩЕННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ	ОПАНУВАННЯ ПРОФЕСІЇ	РОБОТА ЗА ПРОФЕСІЄЮ	Т Е Х Н О Л О Г І Я
				ДОЛУЧЕННЯ ДО КУЛЬТУРИ книжки, театр, музика, виставки й ін.		
		ХАРЧУВАННЯ	ЗАХОПЛЕННЯ	СУСПІЛЬНІ РОБОТИ		О Р Г А Н І З А Ц І Я
				Внутрішнє вдосконалення		
		ТЕХНІКА — ТЕХНОСФЕРА				

Джерело: Тадеуш В. Новацький. Людська праця. Аналіз поняття / Тадеуш В. Новацький; пер. з польсь. Юлії Родик. — Львів : Літопис, 2010. — С. 51.

здійсненням мрії автора про те, щоб його наукова думка не мала географічних кордонів.

Про фундаментальність цієї, здавалося б, не дуже великої книги (всього 181 стор.), свідчить звернення Нестора польської педагогіки до думок, положень і висновків **138 вчених** — філософів, соціологів, істориків, психологів, педагогів і політологів. Безумовно, це свідчить про всебічний міждисциплінарний аналіз категорії праці. Цілком логічним завершенням цього видання стала післямова доктора філософських наук, професора, дійсного члена НАПН України директора Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України Івана Зязюна — **«Творчий доробок Тадеуша Новацького — гімн людині праці»**. «Кожна його праця — поступ до істини, до розуміння людського інтелекту, людської духовності. Він один із перших у світі педагогів-дослідників побачив у перманентній освіті, в освіті через усе життя поступ до цивілізаційних досягнень людського інтелекту і людської почуттєвості, що через різновиди досвіду сягають глибинних пластів творчого потенціалу Людини...

Філософського осмислення у творчості Тадеуша Новацького набуває поняття майстерність. Він характеризує її вищим виявом системи умінь, доведенням здібностей до максимального рівня, умінням продуктивно вирішувати найбільш складні педагогічні ситуації. Вчений наголошує на важливості педагогічної майстерності у системі професійної освіти (за А. Макаренком). Що ж стосується суб'єкта процесу праці, то його майстерність базується «не на механічному вмінні і великій кількості навичок, а пов'язана з пластичністю, швидкою пристосованістю до нових ситуацій, нової сировини, нового матеріалу. Гнучкість набутих умінь, отже, й шлях до майстерності у сфері моторики, залежить від способу розвитку вмінь» [12, с. 173-175]. Цей висновок видатного українського вченого Івана Зязюна має важливе методологічне значення для осмислення інтердисциплінарності філософсько-педагогічних праць Тадеуша Вацлава Новацького.

На основі здійсненого міждисциплінарного вивчення Т. Новацький опрацював «Таблицю людської діяльності» [12, с. 51], в якій наочно показав, що праця пронизує всю життєдіяльність людини.

Аналізуючи зміст цієї таблиці на основі системного підходу, можна дійти висновку, що Нестор польської педагогіки, який написав цю книгу, коли йому було 94 роки, увібрав й теоретично акумулявав у ній свій багатий життєвий і науково-педагогічний досвід, а також результати багатьох досліджень. У цьому соціально-психологічному досвіді — передусім радість педагогічного творення на улюбленій освітянській ниві впродовж тривалого часу — від тяжких років після Другої світової війни до інформаційно-технологічної доби на початку ХХІ століття. А водночас — гіркий смуток і глибокі печалі, бо було їх немало і в родинному житті, і на науково-професійній ниві. Ця Людина великої праці від юних літ й майже до 98 років не зламалася,

бо дуже любила Життя, Людей, Працю й до всього підходила творчо. Така життєва позиція — це закономірність від самого Бога. А звідси — і креативність, і цілеспрямованість, і наполегливість у своїх діях.

Повертаючись до «Таблиці людської діяльності» Т. Новацького, зазначимо, що підхід вченого до систематизації ключових компонентів життєдіяльності людини є методологічно обґрунтованим й, зрозуміло, перспективним. Тут простежується закономірний вплив концепції цілісного підходу до людини й аналізу її вищих сутнісних проявів, врахування ієрархічної моделі мотивації американського психолога А. Маслоу («Мотивація і особистість», 1954), а також видатних польських психологів (Т. Котарбінського та інших).

Такий методологічний підхід уможливив створення цієї нетрадиційної схеми, що відображає основні взаємопов'язані сфери життєдіяльності людини. У першому блоці поєднано компоненти, пов'язані із задоволенням фізіологічних потреб людини (сон, харчування), тут також «треті стани», мрії, захоплення. Другий блок охоплює вільний час людини: гімнастика, догляд за собою, домашні обов'язки, заботи. Третій блок (досить великий, багатокomпонентний) охоплює такі надзвичайно важливі компоненти, від яких залежать: навчання, праця, опанування праці, опанування професії, робота за професією. Тут також і самоосвіта, підвищення кваліфікації, доручення до культури (книжки, театр, музика, виставки й ін.). Усе це спрямовується на підвищення якості підготовки до самостійної трудової діяльності. Окремим блоком вчений представив «Світ праці», в якому поєднані послуги, продукти, вивори. Тут і такі важливі компоненти, від яких залежить результативність виробничого процесу: професія — технологія — організація. Дуже цікавим є й те, що професор Т. Новацький виокремлює і такий компонент як «Техніка — техносфера», підкреслюючи цим вплив нових технологій і техніки на працю людини в умовах інформаційно-технологічного суспільства.

Наголосимо, що запропонований нами поділ на окремі блоки є умовним, ми його використали для того, щоб послідовно схарактеризувати цю специфічну систему, від успішної реалізації якої залежить життєдіяльність людини. Поряд із цим вважаємо за можливе припустити таке: якби Т. Новацький був живий (пішов з життя 26 вересня 2011 р.), то він неодмінно вніс би певні корективи у зв'язку із динамічними змінами у світі праці людини, в усіх виробничих галузях, а також в Міжнародній стандартній класифікації освіти (МСКО), та в національних стандартних класифікаціях освіти (НСКО).

Наукознавчі аспекти

Проблема праці як ключової умови розвитку цивілізації становить значний інтерес для наукознавства, що вивчає закономірності функціонування, структури і динаміку наукової діяльності, взаємодію науки з іншими сферами матеріального і духовного життя

суспільства. Як відомо, наукознавство зародилося у 30-х роках минулого століття, а в 60-х роках оформилося в самостійну дослідницьку галузь.

Відомий англійський філософ, логік, суспільний діяч, засновник сучасної філософії логічного аналізу Бертран Рассел (1872-1970) в «Історії західної філософії», виданій у 1945 р., писав: «Майже все, що відрізняє сучасний світ від більш ранніх століть, пов'язано з наукою» [6, с. 458]. Це сфера людської діяльності, функція якої — накопичення й теоретична систематизація об'єктивних знань про діяльність. Вона охоплює діяльність, спрямовану на оволодіння новим знанням, а також її результат — суму знань, котрі є основою наукової картини світу. Наука, як відомо, зародилася у Стародавньому світі, а в XVI–XVII столітті відбувався процес її формування. В процесі становлення і розвитку на різних історичних етапах вона перетворилася в один із найважливіших соціальних інститутів, що ефективно впливає на розвиток суспільства, зокрема освіти, науки, культури, економіки.

До середини XIX століття формувалася дисциплінарна організація науки, з'являється система наукових дисциплін із складними взаємозв'язками між ними. Безумовно, кожна наука має притаманну саме їй внутрішню диференціацію й відповідно свої засади. Йдеться про специфічну наукову картину діяльності, що вивчається, особливості ідеалів і норм дослідження та характерні для неї філософсько-світоглядні основи. Органічно зумовлені процеси взаємодії наук помітно впливають на розвиток міждисциплінарних досліджень. Усі історичні етапи розвитку науки супроводжуються її інституціоналізацією. Ці складні процеси впливали на формування науки як соціального інституту в XVII–XVIII століттях. Саме на цьому етапі в Європі виникли перші наукові товариства, академії і наукові журнали.

У XX столітті наука перетворилася в особливий тип виробництва наукових знань, помітно розширилися й збагатилися її функції. Поряд із світоглядною функцією формувалась і утверджувалась функція як потужної соціальної і продуктивної сили, що ефективно впливає на всю життєдіяльність людини. Із середини XX століття розпочалася науково-технічна революція, яка потужно вплинула на якісне перетворення продуктивних сил. Усі ці процеси закономірно пов'язані з працею людини в різних сферах її життєдіяльності.

На початку XXI століття, в умовах стрімкого розвитку глобалізаційних та інтеграційних процесів, особливого значення набуває теорія людського капіталу. Вона була теоретично обґрунтована і введена в науковий обіг на межі 50-60-х років XX століття. Творці цієї теорії Гері Стенлей Беккер (Gary Stanley Becker) і Теодор Вільям Шульц (Theodor William Schultz) були удостоєні Нобелівської премії. Ці вчені теоретично довели, що людина і її творча думка — це велика сила, що надихає на поступ та активну діяльність в усіх сферах.

За висновком Т. Шульца, освіта, професійна кваліфікація, розвинуті таланти, здоров'я, що розуміються як поняття людського капіталу (human capital), мають конкретну економічну вартість. Інші економісти започаткували деякі нові елементи цієї теорії, чим розвинули її. Доречно згадати, що положення щодо шкільного і професійного навчання як інвестиції першим обґрунтував І. Вільх (I. R. Welsh) [22, с. 81].

Поняття «людський капітал» дослідники розглядається за такими трьома рівнями:

- **на особистісному рівні** людським капіталом називаються знання та навички, які людина здобула шляхом навчання, професійної підготовки, практичного досвіду (використовуючи при цьому свої природні здібності) і завдяки яким вона може надавати вартісні виробничі послуги іншим людям. На цьому рівні людський капітал можна порівняти з іншими видами особистої власності (майно, гроші, цінні папери), яка приносить доходи, і ми називаємо його особистим, або приватним людським капіталом;
- **на мікроекономічному рівні** людський капітал являє собою сукупну кваліфікацію та професійні здібності всіх працівників підприємства, а також здобутки підприємства у справі ефективної організації праці і розвитку персоналу. На цьому рівні людський капітал асоціюється з виробничим і комерційним капіталом підприємства, бо прибуток одержують завдяки ефективному використанню усіх видів капіталу;
- **на макроекономічному рівні** людський капітал включає накопичені вкладення в такі галузі діяльності, як освіта, професійна підготовка і перепідготовка, служба профорієнтації та працевлаштування, оздоровлення тощо, і є суттєвою частиною національного багатства країни; ми називаємо його національним людським капіталом. Цей рівень включає всю суму людського капіталу всіх підприємств та всіх громадян держави (без повторного рахунку), так як і національне багатство включає багатство всіх громадян і всіх юридичних осіб.

Відповідно до цієї теорії людина в процесі різнобічної господарської діяльності виконує багато різних функцій. Три з них віднесено до ключових:

- а) використання продуктивних засобів, що вже існують;
- б) створення нових ідей, теорій, засобів і технологій;
- в) опрацювання й реалізація інноваційних шляхів їх застосування в різних сферах життєдіяльності людини, соціальних інститутів, різних господарських галузей [там само]. Зрозуміло, що ці функції тісно взаємопов'язані й динамічно розвиваються.

Наголосимо на винятково важливому значенні теорії людського капіталу для вивчення в сучасних соціально-економічних умовах комплексу досить складних питань забезпечення раціональної

зайнятості різних категорій населення та оптимального функціонування ринку праці.

Втілення в життя положень цієї теорії об'єктивно зумовлює необхідність посилення уваги до розвитку освіти дорослих [11].

Аналізуючи цей аспект, доцільно звернутися до філософсько-педагогічних положень, обґрунтованих В. Кременем. «Перехід людства загалом і нашої держави зокрема від індустріального виробництва до науково-інформаційних технологій, а згодом формування *суспільства знань* є найважливішими пріоритетами життєдіяльності будь-якого суспільства, об'єктивно визначають науку як сферу, що продукує нові знання та освіту, що долучає до знань і соціум, і кожну людину» [10, с. 569]. Вчений наголошує, що важливим креативним аспектом нового світового порядку є залежність темпів розвитку країни та її міжнародного статусу від *рівня розвитку людського капіталу*. До кількісних показників людського капіталу країни входить не тільки число випускників середніх, спеціальних і вищих навчальних закладів, а й кількість спеціалістів в основних галузях промисловості, транспорту, зв'язку тощо, і, що особливо важливо, — число науковців в основних сферах виробництва наукового знання. Тобто *людський капітал є інтеграційним показником*, який визначає внутрішні можливості країни з продукування знання та його використання у промисловому й суспільному розвитку [10, с. 470].

Стрімкий розвиток глобалізаційних та інтеграційних процесів породжує нові виклики в усіх сферах життєдіяльності суспільства і передусім — в освітній. В усіх цивілізованих країнах здійснюється інтенсивний пошук нових моделей розвитку освіти, нетрадиційних підходів до їх впровадження на основі інформаційних і телекомунікаційних технологій. Гостро постають питання про взаємозв'язок освітніх систем, що розвиваються на різних континентах, їх багатомірність та порівнювальність, а також забезпечення взаємного визнання їх продукту. За таких умов зростає значення розвитку освіти різних категорій дорослого населення.

Добре відомо, що освітнім продуктом є конкретна людина, підготовлена до активної високопрофесійної діяльності в різних галузях промислового, сільськогосподарського виробництва і сфери послуг. Мова йде про головне — людський капітал, від духовних, морально-етичних і професійних якостей якого залежить майбутнє кожної держави. Саме цій проблемі була присвячена Генеральна Конференція Міжнародної організації праці, її 88 сесія 2000 року. У «Висновку про розвиток людських ресурсів і підготовку кадрів», прийнятому учасниками цієї сесії, зазначено, що система професійної кваліфікації повинна мати тристоронній характер й забезпечувати доступ для працівників та будь-яких осіб, котрі бажають навчатися. Вона має охоплювати як державні, так і приватні навчальні заклади, і при цьому постійно оновлюватися, забезпечуючи людині можливість

у будь-який момент розпочати або завершити навчання в системі освіти і підготовки кадрів упродовж усієї професійної кар'єри.

Неперервність освіти на початку ХХІ століття зумовлює необхідність посилення ролі професійної освіти як динамічної системи, що здійснює активний вплив на подальший розвиток економіки, забезпечує випереджувальну професійну підготовку і взаємозв'язок усіх видів і рівнів професійної освіти. Науково-технічний прогрес, широке запровадження наукоємних, інформаційних технологій вимагає значного підвищення якості професійної підготовки кваліфікованих робітників, її фундаменталізації та гнучкості. На цьому наголошується в Концепції розвитку професійно-технічної (професійної) освіти, затвердженій Міністерством освіти і науки України і НАПН України 5 липня 2004 р.

**Система «людина — праця»
як основа інтердисциплінарності педагогічної науки**

*«Праця рук вивела людину на її
сучасну позицію в природі...
Цей духовний світ побудований
на досвіді й матеріальних здобутках
рук, що працюють».*
Тадеуш Вацлав Новацький

Серед багатьох систем, відомих від античних часів і до наших днів, життєдайною, загальновідомою і прогностичною, динамічною й ефективною є система «людина — праця». У різні епохи, на різних історичних етапах, народжувалися, утверджувалися, набували розвитку, а згодом — зникали (вмирили) чимало систем. Деякі з них відроджувалися, або народжувалися вдруге чи навіть втретє. З часом вони знову функціонували, збагачуючи саму людину, її родину й продовжуючи традиції свого народу, своєї Вітчизни.

Безумовно, на це були різні причини, передусім — загальнолюдські, духовні, моральні, соціально-економічні і соціокультурні, екологічні, управлінські та багато інших. Їх неможливо відразу навіть перелічити й осмислити. Адже вони віддзеркалювали кожен історичну добу та її особливості.

«Людина — праця» — ця система, як головна ріка і джерело життя, з плином часу ставала все більш повноводною. Вона давала життя новим притокам, потічкам і річечкам на різних етапах розвитку людської цивілізації. Так народжувалися нові системи і підсистеми, невпинно розвивалася свідомість людини, її внутрішній світ. І, безумовно, світогляд як «система поглядів на об'єктивний світ та місце в ньому людини, на відношення людини до навколишньої дійсності та до себе, а також зумовлені цими поглядами основні життєві позиції людей, їхні переконання, ідеали, принципи пізнання та діяльності, ціннісні орієнтації» [20, с. 456]. Як відомо, світогляд людини

формується у процесі та в результаті узагальнення природничо-наукових, соціально-історичних, філософських, технічних знань, а також під впливом безпосередніх умов життя. Він передається від покоління до покоління з досвідом людей, їхніми етнонаціональними традиціями, досвідом творчої трудової діяльності.

У контексті цих філософських підходів звернемося до висновків, обґрунтованих видатним українським філософом В. Шинкаруком. «На всіх етапах історії людство створювало узагальнюючі погляди, на світ і людину, на свою життєдіяльність, висувало ідеали, формувало уявлення про майбутнє, що були орієнтирами в його житті. Постійний розвиток виробництва, культури, людських потреб, розширення залучених до людської діяльності все нових і нових сфер природи, удосконалювання самої діяльності й самої людини роблять постійно актуальними завдання пізнання об'єктивних законів розвитку й перетворення світу, формулювання основних принципів наукового підходу до світу й людини, формування світогляду як системи узагальнених поглядів на світ, на історичні долі людини й людства» [17, с. 167]. Ці філософські роздуми пронизані ключовою ідеєю: саме праця творила й далі творить і саму людину, і людську цивілізацію.

Категорія праці тисячами одухотворених людиною променів пов'язана з усіма сферами життєдіяльності людини і суспільства, розвитку освіти, науки і культури. Якщо в центр цієї надзвичайно важливої проблеми ми поставимо систему «людина — праця», як її ядро, то побачимо широку палітру органічних взаємозв'язків між багатьма науковими галузями. За такої умови зможемо збагнути й відчутти всю складність і взаємозумовленість зв'язків: проблеми праці людини з філософією, соціологією, психологією, педагогікою, економікою, медициною, ергономікою, фізіологією, освітою, культурою і т.д. За такої умови набуває закономірності процес формування взаємопов'язаних наукових процесів, притаманних конкретній епосі.

Саме тому ця особлива система завжди мала й нині має велику притягальну силу. Її вивчають, проектують, моделюють і прогнозують науковці — представники різних галузей наукового знання — філософи і соціологи, економісти і демографи, педагоги і психологи, митці і культурологи, медики і менеджери тощо. Вона завжди була рушійною силою духовного, морально-етичного, культурного і, як результат, соціально-економічного розвитку кожного народу й кожної держави.

У цих складних процесах ключову роль відіграє наука як особлива сфера людської діяльності. За визначенням С. Кримського, ця аксіома спрямована «на виробництво та систематизацію знань про закономірності існуючого засобами теоретичного обґрунтування та емпіричного випробування і перевірки пізнавальних результатів для розкриття їх об'єктивного змісту (істинності, достовірності, інтерсуб'єктивності)» [18, с. 410].

Як зазначають В. Кремень й В. Ільїн, і в міждисциплінарних, і дисциплінарних взаємодіях можна виявити трансляцію засобів і методів з однієї сфери знання в іншу. В кожній з цих ситуацій перенесення методів передбачає виявлення тотожностей предметних галузей, що досліджуються. Відмінність міждисциплінарних і дисциплінарних досліджень полягає в масштабах узагальнення й основах, які спрямовують передавання методів. У міждисциплінарних дослідженнях пов'язуються між собою раніше, здавалося б, віддалені й суто специфічні предметні галузі.

У зв'язку з цим філософи виокремлюють у синергетиці декілька паралельних пластів її буття в сучасній науці і культурі, розташованих відповідно до зростання рівня абстрактності: *піддисциплінарний* — буденна свідомість повсякденних життєвських практик; *дисциплінарний* — процеси індивідуальної творчості й розвиток дисциплінарних знань і об'єктів дослідження; *міждисциплінарний* — процеси міждисциплінарної комунікації і перенесення знання в діалогах дисциплін зокрема, педагогіки та освіти, під час прийняття рішень; *трандисциплінарний* — процеси самоорганізації і функціонування великих міждисциплінарних проєктів, міждисциплінарних мов комунікації, природа виникнення міждисциплінарних інваріантів, колективний розум, мережеве мислення; *наддисциплінарний* — процеси творчості, становлення філософського знання, розвиток науки і культури. Комунікативні практики у кожному з цих пластів мають особливі традиції застосування, цілком наукові й методологічно розвинуті на дисциплінарному рівні [9, с. 27-28].

Враховуючи методологічну важливість систематизації педагогічних наук, звернемося до результатів зарубіжних наукознавчих досліджень. Так, польський вчений З. Вятровський, обґрунтовуючи спеціалізацію в педагогіці, здійснює історико-філософський аналіз розвитку цієї науки в ХХ столітті. Він звертається до праць польських (С. Волошин, В. Оконь, Т. Томашевські), німецьких (Д. Лензен) та чеських учених (Я. Пруха). Професор пропонує авторську систематизацію педагогічних наук, що охоплює чотири напрями:

I. *Фундаментальні педагогічні дисципліни* — педагогіка загальна; історія освіти і виховання та педагогічних доктрин; теорія виховання; дидактика (і технологія навчання).

II. *Основні педагогічні дисципліни, визначені лінією розвитку людини* — педагогіка сім'ї; педагогіка дошкільна і молодшого шкільного віку; педагогіка шкільна (в тому числі загальноосвітньої і професійної школи); педагогіка вищої школи; педагогіка дорослих (андрагогіка); педагогіка спеціальна; (в т.ч. ревалідаційна, ресоціалізаційна, реабілітаційна та ін.); теорія подальшого навчання; теорія неперервного навчання (перманентне навчання); педагогіка людей третього віку (педагогічна геронтологія).

III. *Педагогічні дисципліни, що відповідають головним напрямам діяльності людини* — педагогіка соціальна; педагогіка культури;

педагогіка праці; педагогіка здоров'я; теорія загальнотехнічного виховання; теорія військового виховання; педагогіка вільного часу і рекреації.

IV. *Допоміжні та пограничні дисципліни* — педагогіка порівняльна; педевтологія; освітня політика; економіка освіти; організація освіти і виховання; філософія виховання; психологія виховання; соціологія виховання; біологія виховання; освітня інформатика і кібернетика [28, с. 40-44].

Зазначимо, що така систематизація педагогічних наук не є традиційною. Вона стала результатом системного багаторічного науковознавчого аналізу, що здійснювався цим вченим впродовж декількох десятиліть. З. Вятровський припускає, що процес «атомізації педагогіки» й надалі буде розвиватися, хоча часто висловлюються думки, що вже недоцільно продовжувати цей поділ. Однак, аналізуючи різні підходи, він виокремлює такі важливі тенденції: зростання соціальних запитів на педагогічні знання в різних галузях життя і діяльності; тривалий розвиток педагогічного знання в царині як теоретичній, так і утилітарній (практичній), а також спеціалізації в сучасних науках. Отже, важко уявити можливість розв'язання сучасних проблем, передусім людських, без використання спеціальних наукових знань і методів. Вчений доводить, що без спеціалізації не можна навіть говорити про розвиток сучасної науки.

Теоретично обґрунтовані положення щодо інтеграції й водночас спеціалізації в педагогічних науках в умовах глобалізаційних процесів набувають важливого значення. Особливої уваги потребують наукознавчі проблеми, аналіз генези і сучасних категорій спеціалізації та інтеграції. Незаперечною є взаємозалежність цих понять, котрі, на перший погляд, справляють враження суперечливих і навіть таких, що виключають одне одного. За цих умов стає першочерговим завданням звернення до актуальних проблем сучасної філософії освіти, об'єднання зусиль представників різних галузей наукового знання з метою здійснення теоретико-методологічних досліджень.

Отже, праця людини, методологічно обґрунтована й психолого-педагогічно виміряна професором Т. Новацьким, — є свідомо цілеспрямованою діяльністю людини, спрямованою на створення суспільно значущих матеріальних і духовних цінностей, необхідних для задоволення потреб особистості й суспільства. Праця є основною формою життєдіяльності як окремої людини, так і суспільства, виступає провідним фактором соціогенезу. Разом з тим, вона є засобом самовираження та самоствердження особистості, реалізації її інтелектуального і творчого потенціалу, досвіду, почуття моральної гідності. До праці людину спонукають різні потреби, інтереси, нахили, почуття обов'язку, відповідальності, що виступають як мотиви. Праця передбачає наявність у людини певних знань, умінь і навичок, які, у свою чергу, збагачуються і розвиваються. У процесі праці

формується фізичні, духовно-психологічні та психофізіологічні якості людини. Процес праці включає такі елементи, як: а) цілеспрямована трудова діяльність; б) предмет праці; в) знаряддя праці; г) умови праці; д) результат праці. Звідси випливають основні риси праці людини, її опосередкована роль у процесі взаємодії між людиною і природою, її доцільність, значення ідеально представлено-го результату. Впливаючи з допомогою засобів праці на її предмет, людина змінює цей предмет відповідно до поставленої мети. Досягаючи мети, людина задовольняє найголовнішу зі своїх потреб, а усвідомлення мети пов'язане з мотивом праці [3, с. 707].

Як зазначають В. Рибалка і В. Синявський, у процесі досягнення результатів праці відбувається особистісний, професійний ріст людини, який залежить від ступеня різнобічності, продуктивності, творчого характеру праці. Суспільний характер праці вимагає трудової і професійної підготовки, навчання і виховання культурного працівника, наукової організації праці з метою підвищення її продуктивності й безпеки. Розуміння цих важливих дослідницьких проблем поглиблює також вивчення праць українських вчених Л. Бурлачука, Г. Костюка, Є. Мілеряна, В. Моляко, В. Роменця, Ю. Трофімова та інших.

«Праця отримує своє істинне призначення виключно тоді, коли вона слугує не тільки джерелом існування, а й джерелом творчого натхнення і насолоди» [3, с. 708] — цей висновок українських психологів повною мірою збігається з головним лейтмотивом наукових праць Т. Новацького.

Поняття праці надзвичайно складне, воно охоплює певні явища в мові та суспільній свідомості зокрема такі, як виробнича праця, громадська діяльність, духовна праця. Але поняття праці зустрічається і в багатьох інших контекстах. Наведемо приклади найбільш поширених:

- праця і здоров'я, загроза для здоров'я;
- праця та зусилля, виснаження працею, знеохота;
- праця і свобода;
- праця і соціалізація;
- праця і соціальна стратифікація, розподіл праці;
- праця і культура (матеріальна, соціальна, духовна);
- праця і багатство;
- праця і мораль;
- праця і самореалізація;
- праця і цінності;
- праця і природа;
- праця і творчість;
- праця в буттєвому вимірі особи;
- праця в суспільстві;
- праця і вдосконалення.

Зазначимо, що цей перелік не охоплює повною мірою багатство всіх контекстів праці в їх взаємозв'язках і взаємовпливах.

Це зумовлюється тим, що широка палітра контекстів, яка містить у собі поняття праці, впливає із зростанням її різноплановості, і водночас з різноманіттям самої праці. Тут важливо враховувати почерговість участі в процесі праці суспільних та індивідуальних цілей людини, різноманітність матеріалу праці (від органічної субстанції до суто умоглядних витворів).

У цій ситуації простежується невичерпаність контекстів праці. Динамічні зміни в праці людини в умовах інформаційно-технологічного суспільства зумовлюють необхідність розширення інтердисциплінарних досліджень з цієї проблеми.

Важко сформулювати визначення процесу праці як дії на основі окреслення його принципових ознак, оскільки він зовні суперечливий, багатоаспектний і має велику різноманітність контекстів, що змінюються залежно від позиції, яку займає праця, та від наукового ракурсу.

Значення праці для людського життя, громадських організацій, політики, насамкінець – і майбутньої глобальної політики, сьогодні є таким усестороннім, що поняття праці можна розглядати, за Т. Новацьким, як основну цінність для життєдіяльності людини – так само, як Кохання, Істину, Красу.

Ринок праці і педагогіка праці

Об'єктивний аналіз проблем, пов'язаних з ринком праці у будь-якій країні, в тому числі й в Україні, потребує міждисциплінарного підходу. Це зумовлюється суттю й глибиною змісту поняття «ринок праці» (labour market), що інтегрує ключові ідеї з багатьох галузей наукового знання. І не тільки економіки, а й філософії, соціології, педагогіки, психології, педагогіки і психології праці тощо. Звернемося до Словника сучасної економіки Макміллана. В ньому наведено таке тлумачення цієї категорії: на ринку праці здійснюють наймання або пропозицію конкретної праці для виконання конкретних типів робіт, а також процес оплати цих видів робіт. Крім того, на ринку праці відбувається також рух заробітної плати і працівників між різноманітними роботами і працевлаштуваннями [16, с. 459].

Звернемо увагу на те, що використання терміна «ринок» не означає ідентичної праці і будь-якого іншого товару. Слід вважати, що ринок праці – це деяке умовне «місце», де взаємодіють попит на працю і її пропозиція [там само]. Поряд з цим у науковому і практичному обігу використовуються також поняття «місцевий ринок праці», «зовнішній ринок праці», «внутрішній ринок праці», «гіпотеза двоїстості ринку праці» та інші.

Багатоаспектність ринку праці зумовлює необхідність звернення до ключових категорій ринкової економіки:

- економічна активність населення;
- попит та працевлаштування робочої сили;

- зайнятість працівників та її характеристики;
- динаміка руху за видами економічної діяльності;
- безробіття і неповна зайнятість;
- професійна підготовка і підвищення кваліфікації;
- неперервна професійна освіта як світова тенденція й провідна умова державної політики.

У змісті кожної з цих дефініцій, тісно пов'язаних з ринком праці, інтегруються, «фокусуються» ознаки сукупності чинників — економічних, соціальних, психолого-педагогічних, андрагогічних, правових, прогностичних. У цьому контексті об'єктивно постає питання щодо взаємозв'язку ринку праці і педагогіки праці. На важливості цього упродовж останніх років особливо наголошують у своїх працях відомі польські вчені-професори Т. Новацький, З. Вятровський, Т. Левовицький, Х. Беднарчик, Р. Герлях, С. Квятковський, С. Качор.

Так, Т. Новацький привертає увагу до глибокого історико-філософського коріння концепції педагогіки праці. Ця концепція творчо реалізується його науковою школою, що об'єднує талановитих учнів — послідовників свого вчителя. Професор переконливо стверджує: лише через працю людина пізнає світ, правдивість і ефективність існування якого підтверджується лише результатами й досягненнями людської діяльності [12].

У монографії «Професієзнавство» («Zawodoznawstwo») вчений простежує історію виникнення праці людини, її розвитку на різних історичних етапах, зародження професій, їх розширення, трансформацію й інтегрування з урахуванням соціально-економічних потреб [25, с. 25]. Широку палітру понять, пов'язаних з працею людини, педагогікою праці як субдисципліною педагогіки він систематизує й класифікує в «Лексиконі педагогіки праці» («Leksykon pedagogiki pracy») [24]. На нашу думку, це унікальне науково-довідкове видання дає можливість побачити всю глибину цієї проблеми й простежити шляхи збагачення поняттєво-термінологічного апарату педагогіки праці.

Передусім викликає інтерес зміст цієї дефініції, його постійне уточнення, шліфування з урахуванням результатів досліджень науковців — фахівців у галузі педагогіки праці. Т. Новацький у монографії «Педагогіка загальна і субдисципліни» («Pedagogika ogólna i subdiscypliny») за науковою редакцією Л. Турося наголосише на важливості педагогічного аналізу, що здійснюється крізь призму системи «людина — праця» [26, с. 314]. На першому місці для нього — аналіз розвитку особистості, зв'язок процесів виховання, формування характеру, зв'язок людини і середовища. На нашу думку, винятково важливе значення має рекомендація щодо об'єктивної потреби звернення до понять, що характеризують ставлення людини до праці, зокрема:

- мотивація людини до праці;
- формування вмінь розв'язувати завдання, пов'язані з працею, професійним розвитком людини на різних етапах її життєдіяльності;

- професієзнавство, а також біофізичні і моральні кваліфікації, конкретні професійні кваліфікації, професійні характеристики.

Т. Новацький наголошує, що назва «педагогіка праці» є узагальнюючою, інтегрованою. Вона органічно поєднує такі напрями як промислова педагогіка, педагогіка закладу праці, господарська педагогіка, сільськогосподарська педагогіка [25, с. 314-326]. На нашу думку, в такому дослідницькому підході простежуються системність і міждисциплінарність.

У цьому контексті вважаємо за доцільне звернутися також до творчого доробку професора, Почесного доктора НАПН України З. Вятровського — талановитого учня й послідовника професора Т. Новацького. До пріоритетних проблем педагогіки праці в контексті трансформаційних процесів вчений відносить:

- проблеми орієнтації, професійної орієнтації і професійного «дорадництва»;
- проблеми інших підходів до побудови професійної школи і професійного навчання в освітній системі, що реформується;
- проблеми робітничих кваліфікацій, у тому числі компетентності й відповідальності, а також професійної мобільності випускників професійних шкіл;
- проблеми працевлаштування, трудової діяльності й безробіття (не тільки в економічному контексті);
- проблеми напрямів та організації неперервного навчання працівників, а також створення необхідних умов для реалізації шансів досягнення професійної майстерності;
- проблеми суб'єктного трактування працівника в складному процесі праці [28, с. 20].

Погоджуючись з комплексом цих взаємопов'язаних проблем, окреслених професором З. Вятровським, наголосимо на закономірності органічного взаємозв'язку психології і педагогіки праці в цих складних процесах. Ця наукова субдисципліна тісно пов'язана з іншими науками про працю людини, зокрема педагогікою праці, соціологією праці, праксеологією, філософією праці, фізіологією праці, ергономікою, науковою організацією праці, трудовим правом. У четвертому виданні підручника «Основи педагогіки праці» («Podstawy pedagogiki pracy») З. Вятровський наголошує на необхідності дослідження цих винятково важливих і водночас складних проблем:

- обов'язковість праці людини;
- професійний розвиток упродовж життя;
- професійні кваліфікації і компетенції;
- організація праці та забезпечення її виконання;
- умови якісної професійної діяльності;
- усвідомлення необхідності власної професійної діяльності, розвитку професійної особистості;

- сучасне розуміння професійної майстерності в поєднанні з професійною мобільністю, високою і раціональною підприємливістю, а також з надійністю в кожній соціально зумовленій професійній ситуації [28, с. 62].

З господарським напрямом, на думку вченого, безпосередньо пов'язані суттєві для педагогіки праці проблеми професійної підготовки, працевлаштування, професійної діяльності і безробіття, і відповідно — проблеми професійних кваліфікацій і компетенцій. Такий підхід до цієї проблеми має міжнародне значення й відповідає вимогам Копенгагенської декларації, прийнятої в листопаді 2002 р.

Здійснюючи наукові пошуки, доцільно також враховувати місце психології праці серед інших психологічних наук. Так, професор К. Чарнецький виокремлює теоретичні субдисципліни: психологічні (соціальна психологія, загальна психологія, виховна психологія), а також практичні психологічні субдисципліни (психологія розвитку, психологія праці і психологія клінічна) [21, с. 48]. У зв'язку з цим помітно зростає значення комплексних міждисциплінарних досліджень: **проблем людини праці, умов праці, результатів праці.**

Як бачимо, проблеми ринку праці і розвитку систем професійної освіти і навчання охоплюють великий комплекс питань, що перебувають на межі психології, педагогіки, соціології, психофізіології, медицини, економіки, ергономіки, статистики та інших галузей наукового знання. Вони також потребують здійснення досліджень на основі міждисциплінарного підходу.

У контексті євроінтеграційних процесів доцільно звернутися до **вимірів постіндустріального суспільства**, обґрунтованих американським соціологом філософом Д. Беллом. Виокремлені ним п'ять компонентів цього поняття є актуальними в сучасних умовах, зокрема:

- в економічному секторі: перехід від виробництва товарів до розширення сфери послуг;
- у структурі зайнятості: домінування професійного і технічного класу;
- осьовий принцип суспільства: центральне місце теоретичного знання як джерела нововведень і формування політики;
- орієнтація на майбутнє: особлива роль технології і технологічних оцінок;
- ухвалення рішень: створення нової «інтелектуальної технології» [17, с. 426].

Д. Белл окремо наголошує на винятковій важливості завдань, пов'язаних з *формуванням економіки послуг* (адже більша частина робочої сили вже не зайнята в сільському господарстві або виробництві, а зосереджена у сфері послуг, до якої належать торгівля, фінанси, транспорт, охорона здоров'я, індустрія розваг, а також сфери науки, освіти та управління тощо). Особливого значення набуває *«перевага професійного і технічного класу»*, що зумовлює помітні

зміни у структурі зайнятості, причому враховується не тільки те, «де працюють люди, але і який *тип* праці вони виконують». На думку цього вченого, найбільш вражаюча зміна пов'язана із зростанням професійної і технічної зайнятості, — діяльність, котра вимагає освіти на рівні коледжу, яка зростає удвічі швидше середнього показника... [17, с. 427].

У зв'язку з цим на початку ХХІ століття значно посилюється роль теоретичного знання, яке, на думку Д. Белла відіграє *центральну роль*. «Нині кожне сучасне суспільство живе завдяки нововведенням і прагне контролювати зміни, намагається передбачити майбутнє для того, щоб бути у стані визначення орієнтирів свого розвитку. Ця прихильність привносить у суспільство потребу в плануванні і передбаченні. Саме зміна в усвідомленні природи нововведень і робить значення теоретичного знання таким всезагальним...» [там само].

Викладені виміри й виклики постіндустріального суспільства зумовлюють необхідність змін у системах професійної освіти і навчання в різних країнах й особливо в нашій державі. Мова йде про системні зміни, передбачені реальною державною політикою, спрямованою на підготовку висококваліфікованого виробничого персоналу. Такий підхід має спрямовуватися на поступове зменшення диспропорції «білих комірців», а також «синіх комірців», про яку з тривогою пише Д. Белл.

З-поміж іншого особливої уваги потребує теоретико-методологічне обґрунтування поняттєво-термінологічного апарату досліджень, пов'язаних з проблемами професійної освіти і навчання. Нинішній хаос, суперечності у визначенні сутності понять, їх некоректна підміна спотворюють їх зміст й негативно впливають на якість дослідницької роботи і науково-методичної літератури, що видається за її результатами. До речі, цим негативним явищем стурбовані і зарубіжні вчені. Наприклад, польський дослідник Д. Клюс-Станська опублікувала результати свого багатолітнього дослідження з проблем дидактики в умовах хаосу понять, у якому обґрунтовує положення щодо негативних наслідків такого хаосу для педагогічної науки¹. На жаль, такий хаос у визначенні понять набуває обертів і в Україні. Легковажний підхід окремих науковців призводить до підміни змісту понять. Академік НАПН України С. Гончаренко неодноразово піддавав це гострій критиці у виступах на Загальних зборах Академії, на методологічних семінарах в Інституті педагогічної освіти і освіти дорослих, а також на міжнародних науково-практичних конференціях у Вінниці, Житомирі, Львові, Хмельницькому.

Вважаємо, що наукові дослідження з окреслених напрямів сприятимуть удосконаленню професійної освіти і підготовки

¹ Klus-Stańska Dorota. Dydaktyka. Wobec chaosu pojęć i zdarzeń. — Wydawnictwo Akademickie «Żak». — Warszawa. — 2010. — 409 s.

компетентного виробничого персоналу. Цим важливим проблемам приділено особливу увагу у Білій книзі Національної освіти України (2010 р.). У цьому науково-аналітичному документі, що має загальнодержавне значення, докладно проаналізовано й окреслено перспективи розвитку професійної освіти і освіти дорослих, модернізації професійно-технічної освіти, науково-методичного та інформаційно-аналітичного забезпечення, професійного навчання на виробництві і навчання безробітних, професійної орієнтація різних категорій населення, освіти дорослих в умовах ринкової економіки, підготовки педагогічного персоналу для системи професійно-технічної освіти й освіти дорослих, а також управління розвитком професійно-технічної освіти [2, с. 188-223].

Ці актуальні завдання поглиблено й обґрунтовано у Національній доповіді про стан і перспективи розвитку освіти в Україні (2011 р.) [11, с. 69-76, 96-106]. Подальші перспективи у розв'язанні таких важливих завдань окреслено Комітетом Верховної Ради України з питань науки і освіти за результатами слухань «Про участь центральних та регіональних органів виконавчої влади, об'єднань роботодавців у формуванні трудового потенціалу держави та професійній підготовці кваліфікованих робітників для сучасної економіки України» [14]. Науково-методичне забезпечення розв'язання цих завдань потребує посилення уваги до дослідження проблем психопедагогіки. На важливості цього наголошує академік І. Зязюн, директор Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України.

Аналізуючи ці актуальні питання, варто звернутися до результатів останніх міждисциплінарних наукових пошуків. Звернемося до одного із них. В Інституті педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України за результатами роботи філософсько-методологічного семінару «Аксіологічна концептосфера педагогічної освіти» видано цінну книгу «Концептосфера педагогічної аксіології» [7]. Її цінність полягає у висвітленні новітніх теоретичних і практичних проблем педагогічної аксіології, що розглядається у взаємозв'язку із синергетикою, когнітологією, психосемантикою, українознавством і педагогічною майстерністю. Особливу увагу приділено обґрунтуванню концептів — цінностей, аналіз яких здійснено в системі фреймового моделювання.

На основі аналізу викликів часу у педагогічному дискурсі (філософія педагогічної антропології — І. Зязюн; парадигмальні засади педагогічної освіти — Л. Хомич; концепт як визначальний чинник когнітивної педагогіки — Т. Усатенко; педагогічна майстерність у контексті використання наративних методик у професійному становленні особистості — М. Лещенко) науковці здійснили методологічне обґрунтування концептосфери аксіології виховання, зокрема, 13 концептів: родинність, добро, інформація, нація, держава, покоління, соціально-правовий захист дітей, праця, гідність, учитель, громадянськість.

Автор цієї перспективної ідеї та упорядник книги доктор педагогічних наук Т. Усатенко зазначає: «Для аналізу обрано найбільш зручний і перспективний спосіб представлення концептів — фреймове моделювання, що демонструє узагальнені принципи засвоєння інформації, вираженої за допомогою мови. Фрейм (з англ. *frame* — каркас, рама) розглядається як мінімально необхідна структурована інформація, що одночасно визначає певний клас об'єктів. Структурування концепту шляхом фреймового моделювання дає можливість ефективно охопити, узагальнити смисл, семантику мовної одиниці, значну кількість навчальної інформації. Структура фрейму розглядається як ядро (мегаконцепти; провідні концепти та макроконцепти, що є основою мегаконцепту), а також периферію — мікроконцепти [7, с. 286].

На нашу думку, такий методологічний підхід уможлиблює нетрадиційне бачення реального стану і перспектив розвитку новітніх теоретичних і практичних орієнтацій сучасної педагогічної аксіології, що є цінним для подальших досліджень проблем педагогії, андрагогіки, а також освіти впродовж життя різних категорій дорослого населення.

Представимо лише один із концептів — Праця. Фреймову модель цього концепту розроблено під керівництвом Т. Усатенко, її аспірантка О. Авраменко (схема).

Як бачимо, праця як мегаконцепт охоплює сім макроконцептів: предмет праці, засіб праці, об'єкт праці, професія, діяльність, бізнес, зайнятість. Відповідно до них обґрунтовано мікроконцепти, що уможливлюють системний аналіз усіх компонентів процесу праці. Вважаємо, що обґрунтування фреймової моделі концепту праця є методологічно цінним. Такий підхід, на нашу думку, є перспективним, оскільки на основі його творчого використання можна розробляти галузеві професійні моделі (праці вчителя, інженера, майстра виробничого навчання, менеджера та інших фахівців).

Професійна педагогіка

Досліджуючи систему «людина-праця», доцільно звернутися до професійної педагогіки — науки про загальні та специфічні закони, закономірності, особливості, принципи та умови освіти, навчання, учіння і виховання особистості професіонала (кваліфікованого робітника, інженера, вчителя, лікаря та інших фахівців). Професійна педагогіка вивчає закономірності і закони навчання людини професії і формування професійно і соціально важливих якостей особистості окремих працівників та виробничого персоналу в цілому для різних галузей промисловості, сільського господарства та сфери послуг, їхніх професійних компетенцій з урахуванням сучасних і перспективних вимог ринкової економіки. Вона розкриває методологічні, теоретичні і методичні основи педагогічного процесу

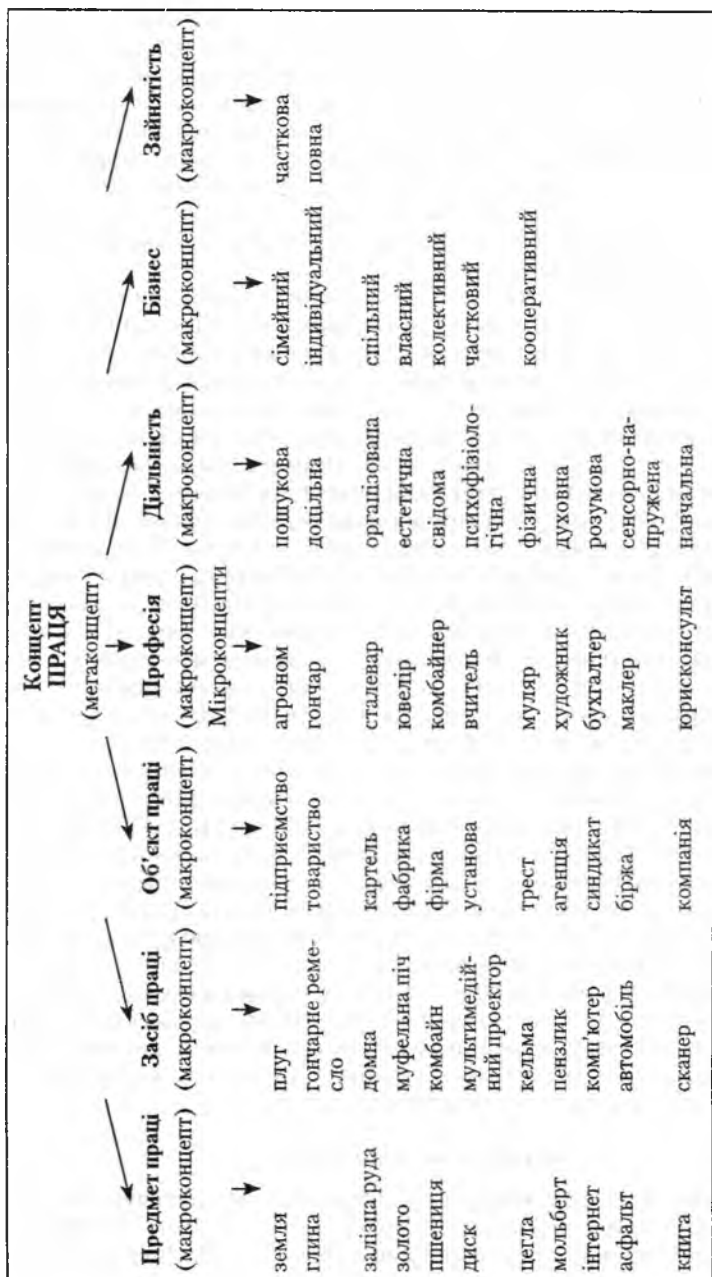
в професійній школі будь-якого рівня, в системі професійної підготовки фахівців, в т.ч. й короткотермінової в умовах виробництва, а також освіти дорослих, перепідготовки, підвищення кваліфікації безробітних у центрах зайнятості, додаткової освіти.

Предмет професійної педагогіки — системи і процеси освіти, теоретичного, практичного і виробничого навчання, виховання і формування особистості, єдність і зв'язок між ними; їх мета й особливості, зміст професійної освіти, що визначається соціальним замовленням та розкривається і змінюється відповідно до змін в умовах науково-технічного, інформаційно-технологічного розвитку; особливості оволодіння науково-технічними знаннями, професійними навичками, способами професійної діяльності, розвитку професійно важливих якостей особистості професіонала, його професійних компетенцій та компетентності. Професійна педагогіка вивчає проблеми теорії і практики професійної освіти і навчання, взаємозв'язок між цими категоріями на різних етапах професійного розвитку особистості професіонала. Забезпечення взаємозв'язку педагогічного і виробничого процесів (з урахуванням специфіки кожної галузі промисловості, сільського господарства та сфери послуг) має винятково важливе значення для розвитку неперервної професійної освіти — освіти впродовж життя [3, с. 727].

Методологічними засадами професійної педагогіки є: положення філософії, логіки, соціології, економіки і психології освіти. За С. Батишевим, це дозволяє піднести узагальнення на більш високий рівень синтезу професійно-педагогічних явищ, охопити широкий діапазон взаємодії наук в обґрунтуванні освітніх систем, у виявленні умов соціальної реальності, середовища, в якому функціонує, професійна школа. Теорія педагогіки професійної школи, на відміну від інших галузей педагогічного знання, розвивається на основі постійної взаємодії законів педагогіки, законів і закономірностей функціонування різних галузей виробництва та сфер професійної діяльності людини. В умовах ринкової економіки, динамічних змін на ринку праці її значення значно зростає.

Професійна педагогіка спрямована на забезпечення функціонування і цілісного розвитку систем: «людина — суспільство — природа», «техніка — виробництво — суспільство», «людина — праця — виробничий колектив» (С. Батишев). На забезпечення цілісності педагогічних процесів у кожній педагогічній системі в оволодінні майбутньою професією учнями, студентами, курсантами, а також різними категоріями дорослого населення в умовах неперервної освіти впливають міжпредметні та міжциклові зв'язки.

Професійна освіта, як системний об'єкт, охоплює всі предметні галузі трудової діяльності, формування професійної розвитку людини на різних життєвих етапах. В умовах інформаційно-технологічного суспільства ці процеси значно прискорюються, стають більш динамічними. Професійна педагогіка обґрунтовує принципи професійної

Фреймова модель концепту праці

Джерело: Концептосфера педагогічної аксіології: матеріали філософсько-методологічного семінару «Аксіологічна концептосфера педагогічної освіти» / авт. ідеї і упор. Т. П. Усаєнко. – К; Ніжин: Видавель ПП Лисенко М. М., 2010. – 299 с.

освіти: випереджувальний характер професійної підготовки; неперервність; фундаменталізація; інтеграція професійної освіти, науки і виробництва; рівний доступ до здобуття якісної професійної освіти різними категоріями населення; гнучкість і взаємозв'язок процесу професійного навчання з реструктуризацією та подальшим розвитком економіки і зайнятості населення, розвитком різних форм власності; диверсифікація; регіоналізація професійної освіти; поєднання загальноосвітньої і професійної підготовки; стандартизація, єдність професійного навчання і виховання, екологізація, варіативність, індивідуалізація і диференціація [3, с. 727].

На початку ХХІ століття зростає значення спрямування досліджень з професійної педагогіки на виявлення ключових чинників, що впливатимуть на розвиток систем підготовки виробничого персоналу для різних галузей: демографічні зміни; міграція робочої сили; зростання попиту робочої сили порівняно з пропозицією; поглиблення суперечностей між зростанням попиту на висококваліфікованих робітників на ринку праці та наявним рівнем їхньої кваліфікації; зниження якості робочої сили внаслідок старіння та вибуття висококваліфікованих робітників із виробничої сфери; розвиток виробництва на основі впровадження нової техніки, новітніх технологій і матеріалів; підвищення вимог роботодавців до рівня компетентності робітників; зростання ролі соціального партнерства.

Ця субдисципліна педагогіки має інтегрований характер. Вона обґрунтовує свої теорії з урахуванням результатів досліджень з інших галузей наукового знання. Це зумовлено її системним об'єктом — «професійна освіта», що охоплює всі предметні галузі знання, діяльності, формування і розвитку фахівців різних виробничих галузей. Це дозволяє професійній педагогіці у взаємодії з іншими субдисциплінами генерувати нові теорії в умовах інтеграційних процесів, інформаційно-технологічного розвитку суспільства [3, с. 727-728].

З урахуванням результатів досліджень з педагогіки праці, професійної педагогіки і психопедагогіки праці доцільно обґрунтовувати положення щодо психолого-педагогічних аспектів прогнозування потреб ринку праці у кваліфікованих робітниках на загальнодержавних і регіональних рівнях; консолідації зусиль відповідних міністерств і відомств, роботодавців, науковців і громадських об'єднань; розвитку соціального партнерства; посилення відповідальності за якісну підготовку, перепідготовку і підвищення кваліфікації робітників; законодавчого забезпечення підготовки конкурентоспроможних на ринку праці робітників.

Психопедагогіка праці

Здійснюючи наукові пошуки, доцільно також враховувати місце психології праці серед інших психологічних наук. Професор К. Чарнецький виокремлює теоретичні субдисципліни: психологічні

(соціальна психологія, загальна психологія, виховна психологія), а також практичні психологічні субдисципліни (психологія розвитку, психологія праці і психологія клінічна) [21, с. 48]. У зв'язку з цим помітно зростає значення комплексних міждисциплінарних досліджень:

- людини праці — різного віку, соціального і професійного до-свіду, в соціокультурних умовах міста і села; (з цим пов'язані проблеми вибору професії, мотивації професійного навчання, процесу оволодіння майбутньою професією, початок професійної діяльності, адаптація та особливості праці на різних етапах професійного розвитку);
- умов праці — в різних економічних галузях, на великих і малих підприємствах різних форм власності (до цього комплексу проблем належать також такі загальні завдання — «працевлаштування — безробіття»; модернізація підприємства, його ліквідація, перекваліфікація, соціальні й матеріально-технічні умови праці);
- результатів праці (кількість і якість праці, мотивація до трудової діяльності, загрози праці, конфлікти та ін.).

Як бачимо, проблеми ринку праці і розвитку систем професійної освіти і навчання охоплюють великий комплекс питань, що перебувають на межі психології, педагогіки, психофізіології, економіки, ергономіки, соціології, статистики та інших галузей наукового знання. Вони також потребують здійснення досліджень на основі міждисциплінарного підходу.

Помітним кроком у міждисциплінарних дослідженнях стало обґрунтування нового напрямку, що дістав назву психопедагогіка праці. Професор Я. Карней вважає, що людина в середовищі праці системно пов'язана з різними сферами життєдіяльності й відповідно з галузями науки, які досліджують ці проблеми. Зокрема, мова йде про філософію, антропологію, психологію праці, фізіологію і медицину праці, екологію, економіку, соціологію праці, а також педагогіку праці, педагогіку геріатричну, педагогіку культури, технічні науки, менеджмент, право та ін.

На основі міждисциплінарного підходу Я. Карней обґрунтувала дефініцію «психопедагогіка праці» й запропонувала аналіз її змісту за такими напрямками:

- I. Сучасна педагогіка праці — проблеми інтердисциплінарні.
- II. Працівник в установі (закладі праці).
- III. Дослідження праці і професій.
- IV. Організація часу праці.
- V. Підприємливість.
- VI. Психологічні механізми поведінки людини в установі (закладі праці).
- VII. Пристосування (адаптація) до праці і професійний добір.
- VIII. Мотивація до праці.

IX. Освіта дорослих в установі (стратегія установи та освітня політика).

X. Мистецтво бути працівником.

XI. Стили поведінки дорослих (пізнавальні та емоційні стилі, стилі учіння).

XII. Авторитет керівника (авторитет формальний і неформальний; харизматична особистість, авторитет і влада, культурні передумови авторитету).

XIII. Патологічні явища на сучасному підприємстві (працеголізм, професійне вигорання, моббінг) [23, с. 5-6].

Результати цього багаторічного дослідження є перспективними. Я. Карней обґрунтувала висновки щодо розвитку педагогіки праці у XXI столітті, зокрема стосовно дослідження проблем управління якістю, управління знаннями, а також створення агенцій індивідуального (персонального) дорадництва та організації праці в умовах делокалізації. Запропоновані напрями міждисциплінарних досліджень, на нашу думку, є актуальними в сучасних умовах модернізації професійної освіти і навчання в Україні.

З урахуванням результатів досліджень з проблем педагогіки праці і професійної педагогіки обґрунтовано такі принципи професійної освіти і навчання:

- випереджальний характер професійної підготовки;
- неперервність;
- фундаменталізація;
- інтеграція професійної освіти, науки і виробництва;
- рівний доступ до здобуття якісної професійної освіти різними категоріями населення;
- гнучкість і взаємозв'язок процесу професійного навчання з реструктуризацією та подальшим розвитком економіки і зайнятості населення, розвитком різних форм власності;
- диверсифікація;
- регіоналізація професійної освіти; поєднання загальноосвітньої і професійної підготовки;
- єдність професійного навчання і виховання, екологізація, варіативність, індивідуалізація і диференціація.

Доречно наголосити, що вони пов'язані з принципами освіти дорослих, обґрунтованими у Концепції освіти дорослих, розробленій професором Л. Лук'яною [8].

Проблеми ринку праці і розвитку систем професійної освіти і навчання охоплюють великий комплекс питань, що перебувають на межі психології, педагогіки, психофізіології, економіки, ергономіки, соціології, статистики та інших галузей наукового знання. Вони також потребують здійснення досліджень на основі міждисциплінарного підходу.

Ці аспекти й окреслені напрями перспективних досліджень, на нашу думку, є актуальними в сучасних умовах модернізації професійної освіти і навчання в Україні.

У дослідженні цих проблем методологічним джерелом і для молодих, і для зрілих науковців стане праця З. Вятровського «Нові акценти в педагогіці праці в контексті тенденцій XXI століття» («Nowe akcenty w pedagogice pracy – w kontekście trendów XXI wieku»), підготовлена до 50-річчя Комітету педагогічних наук Польської академії наук. Вчений аналізує актуальні проблеми педагогіки праці та перспективи її розвитку в XXI столітті, висловлює міркування щодо «інформаційної цивілізації інформаційного суспільства», зростання ролі науки та інновацій у суспільстві майбутнього [27].

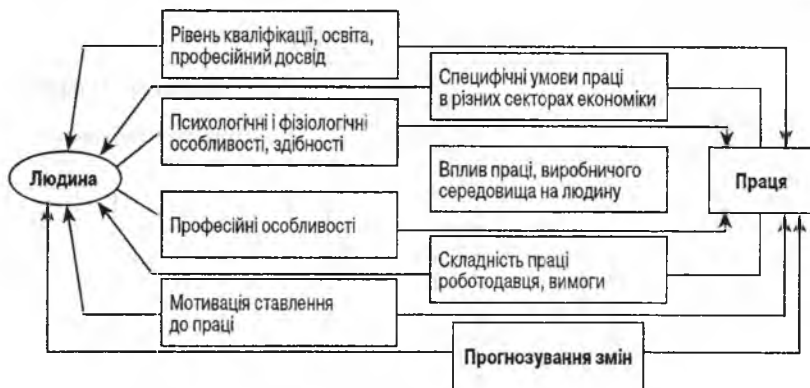

Рис. 1. Система «Людина – праця»

Джерело: Баклицький І. О. Психологія праці: підручник / І. О. Баклицький. – [2-ге вид., перероб. і доп.]. – К.: Знання. – 2008. – С. 43.

Визначаючи нові акценти в педагогіці праці, зумовлені цивілізаційним розвитком в умовах розширення Європейського Союзу, З. Вятровський особливого значення надає зміні характеру праці в контексті технологічної революції, що говорить про зростання попиту на кваліфіковану працю. Водночас він привертає увагу до інтенсивної появи і утвердження нових професій, що зумовлено швидкою «дезактуалізацією знання і кваліфікації». Враховуючи результати досліджень Т. Новацького і С. Квятковського, він прогнозує зростання значення кваліфікації та якості людського чинника. З огляду на це він наголошує на важливості обґрунтування понять, пов'язаних з професійними кваліфікаціями та компетенціями, окремо спинаючись на дискусійності понять «диплом» і «кваліфікація». Звертаючись до німецького досвіду (Федерального інституту професійного навчання), З. Вятровський поділяє глумачення

поняття «здатність до працевлаштування», що увійшло в науковий і практичний обіг на початку ХХІ століття [27, с. 138-152].

Реалізація системи «людина – праця» потребує врахування сукупності об'єктивних і суб'єктивних чинників, що постійно взаємодіють і впливають на ефективність цієї системи, її життєдіяльність і гнучкість. Логічна схема цього процесу, опрацьована українським психологом О. Баклицьким й модифікована нами, свідчить про динамічність прямих і взаємозалежність зворотніх зв'язків. У цьому процесі в праці людини відбуваються якісні зміни під впливом інновацій, ускладнення професій, їх інтегрування, впровадження результатів наукових досліджень, нових вимог роботодавців в умовах динамічних змін на міжнародних і національних ринках праці.

Рис. 2. Ергатична система

Джерело: Баклицький І. О. Психологія праці: підручник / О. І. Баклицький. – [2-ге вид., перероб. і доп.]. – К.: Знання. – 2008. – С. 58.

Підкреслимо також важливе значення обґрунтування і чіткого визначення компонентів ергатичної системи, що органічно інтегрує в собі сукупність компонентів пов'язаних з людиною як суб'єктом праці та її професійно важливими властивостями і психофізіологічними особливостями, а також з конкретною працею людини на тому чи іншому робочому місці з урахуванням різних цілей і мотивів, а також професійної (виробничої) дії й відповідних засобів діяльності. Ідеї побудови ергатичних систем, на нашу думку, можна творчо

використовувати для різних сфер професійної діяльності людини (педагогічної, промислової, аграрної, сфери послуг та інших).

Вважаємо за доцільно особливо наголосити, що ефективність системи «людина — праця» передусім залежить від постійного навчання людини на різних етапах її життєдіяльності, від її професійного розвитку (вдосконалення, підвищення кваліфікації, інноваційності). Це дуже важливо, оскільки освіта дорослих набуває стратегічного значення у соціально-економічному й соціально-культурному розвитку держави.

Узагальнюючи досить стислий аналіз цієї складної проблеми у контексті системи «людина — праця», зазначимо, що українська наука і практика потребують посилення уваги до дослідження наукознавчих педагогічних і психологічних аспектів цих проблем, й особливо — психопедагогіки праці, в умовах навчання упродовж життя, а також кількаразової зміни видів виробничої діяльності впродовж навіть протягом активного періоду життєдіяльності людини. Це сприятиме розширенню і поглибленню міждисциплінарності педагогіки праці і психопедагогіки й відповідно — оволодінню новим науковим знанням. Безумовно, це збагачуватиме й підніситиме методологічний рівень педагогіки й впливатиме на модернізацію освіти різних категорій дорослого населення.

Отже, у системі «людина — праця» сформувалися педагогіка праці, професійна педагогіка і психопедагогіка праці. Ці субдисципліни педагогічної науки мають інтердисциплінарний характер й обґрунтовують свої теорії з урахуванням результатів досліджень з інших галузей наукового знання.

Література

1. Баклицький І. О. Психологія праці : підручник / О. І. Баклицький. — [2-ге вид., перероб. і доп.]. — К. : Знання, 2008. — 655 с.
2. Біла книга Національної освіти України / Т. Ф. Алексеєнко, В. М. Аніщенко, Г. О. Балл [та ін.] ; за ред. акад. В. Г. Кременя // НАПН України. — К. : Інформсистеми, 2010. — С. 188-223.
3. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України ; гол. ред. В. Г. Кремень. — К. : Юрінком Інтер, 2008. — 1038 с.
4. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України ; гол. ред. В. Г. Кремень. — К. : Юрінком Інтер, 2008. — С. 727-728.
5. Заболоцький В. Праця / В. Заболоцький // Філософський енциклопедичний словник. — К. : Абрис, 2002. — С. 514.
6. История. Полный иллюстрированный путеводитель от истоков цивилизации до наших дней / пер. с англ. редактор-консультант Адам Харт-Дейвис. — М. : «Издательство Астрель», 2009. — 591 с.
7. Концептосфера педагогічної аксіології : матеріали філософсько-методологічного семінару «Аксіологічна концептосфера педагогічної освіти» / авт. ідеї і упор. Т. П. Усатенко. — К. ; Ніжин : Видавець ПП Лисенко М. М., 2010. — С. 286.
8. Концепція освіти дорослих в Україні / укл. Л. Б. Лук'янова. — Ніжин : ПП Лисенко М. М., 2011. — 24 с.

9. Кремень В. Г. Синергетика в освіті: контекст людиноцентризму : [монографія] / В. Г. Кремень, В. В. Ільїн ; Національна академія педагогічних наук України. — К. : Педагогічна думка, 2012. — 367 с.
10. Кремень В. Г. Філософія національної ідеї. Людина. Освіта. Соціум / В. Г. Кремень. — К. : Грамота, 2007. — С. 569.
11. Національна доповідь про стан і перспективи розвитку освіти в Україні / авт. : В. П. Андрущенко, І. Д. Бех, М. І. Бурда [та ін.] ; редкол. : В. Г. Кремень (голова), В. І. Луговий (заст. голови), В. М. Мадзігон (заст. голови), О. Я. Савченко (заст. голови) ; за заг. ред. В. Г. Кременя // Нац. акад. пед. наук України. — [2-ге вид.]. — К. : Пед. думка, 2011. — 304 с. — Бібліогр. : С. 149-167. — (До 20-річчя незалежності України).
12. Новацький Тадеуш В. Людська праця. Аналіз поняття / Тадеуш В. Новацький ; пер. з польськ. Юлії Родик. — Львів : Літопис, 2010. — 181 с.
13. Новацький Тадеуш В. Світ мрій / Тадеуш В. Новацький ; пер. з польськ. І. А. Аскерової ; наук. ред. Н. Г. Ничкало. — К. : Видавництво Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 2011. — 119 с.
14. Про участь центральних та регіональних органів виконавчої влади, об'єднань роботодавців у формуванні трудового потенціалу держави та професійній підготовці кваліфікованих робітників для сучасної економіки України: матеріали слухань у Комітеті Верховної Ради України з питань науки і освіти 21 грудня 2011 року / редкол. : М. Г. Луцький, В. П. Головінов, Є. В. Красняков [та ін.] ; за заг. ред. В. П. Головінова. — К. : Парламентське вид-во, 2012. — 480 с.
15. Професійна освіта : словник : навч. посіб. / уклад. С. У. Гончаренко [та ін.] ; за ред. Н. Г. Ничкало. — К. : Вища шк., 2000. — С. 257.
16. Словник сучасної економіки Макімільлана / гол. ред. Девід В. Пірс. ; пер. з англ. — [4-те вид.]. — К. : АртЕк, 2000. — 627 с.
17. Філософія : хрестоматія (від витоків до сьогодення) : навч. посіб. / за ред. акад. НАН України Л. В. Губерського. — [2-ге вид., стер.]. — К. : Знання, 2012. — 621 с.
18. Філософський енциклопедичний словник // В. І. Шинкарук (гол. редколегії), Є. К. Бистрицький, М. О. Булатов, А. Т. Ішмуратов, П. Ф. Йолон (заступник голови редкол.), Г. П. Ковалдо (відповідальний секретар редколегії), А. М. Колодний, С. Б. Кримський, В. С. Лук'янець, В. В. Лях, В. А. Малахов, М. М. Мокляк, Л. В. Озадовська, Н. П. Полішук (заст. голови редкол.), С. В. Пролеєв, Я. М. Стратій, В. Г. Табачковський, Н. В. Хамітов ; наукові редактори Л. В. Озадовська, Н. П. Полішук. — К. : Абрис, 2002. — 740 с.
19. Формування якості трудового потенціалу. Людський капітал як реалізована, активна частина трудового потенціалу [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <<http://readbook.cjm.ua/book/30/746>>. — Загол. з екрану. — Мова укр.
20. Шапар В. Б. Сучасний тлумачний психологічний словник / В. Б. Шапар. — Х. : Прапор, 2005. — 640 с.
21. Czarnecki Kazimierz M. Psychologia zawodowej pracy człowieka: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Zarządzania: marketingu w Sosnowcu. — Sosnowiec, 2006. — S. 48.
22. Fel Stanisław. Praca — Kapitał — Demokracja. Konsekwencje praktyczne zasady pierwszeństwa pracy przed kapitałem. Lublin — Stalowa Wola, 2003. — S. 54-67.
23. Karney Janina E. Psychopedagogika pracy. Wybrane zagadnienia z psychologii i pedagogiki pracy. — Wydawnictwo Akademickie «Żak», 2007. — S. 5-6.
24. Nowacki T. W. Leksykon pedagogiki pracy. Radom. — Warszawa, 2004. — 342 s.
25. Nowacki T. W. Zawodoznawstwo. ITeE, Radom, 2001. — Wydanie II poprawione. — 301 s.

26. Pedagogika ogólna i subdyscypliny / pod red. L. Turosa. – Wydawnictwo Akademickie «Zak». – Warszawa, 1999. – 601 s.
27. Wiatrowski Zygmunt. Nowe akcenty w pedagogice pracy – w kontekście trendów XXI wieku. W: Nauki pedagogiczne w Polsce. Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej. – Kraków, 2000. – S. 138-152.
28. Wiatrowski Zygmunt. Podstawy pedagogiki pracy. Wydanie czwarte – zmienione. – Bydgoszcz, 2005. – 548 s.

1.2. Психопедагогіка праці та інженерна психологія

З психопедагогікою праці тісно пов'язана інженерна психологія. Як зазначав відомий український вчений, член-кореспондент НАПН України Ю. Трофімов, «це порівняно молода галузь психології, що виникла на стику з технічними науками і стрімко розвивається. Її поява зумовлена соціально-економічними потребами суспільства, рівнем його науково-технічного розвитку, а також досягненнями в інших сферах психології, фізіології, системотехніки, кібернетики тощо» [8, с. 3]. Погоджуючись із цим положенням, зазначимо, що інженерна психологія також тісно пов'язана із системою педагогічних наук, особливо з професійною педагогікою, педагогікою праці та андрагогікою.

У процесі стрімких інформаційно-технологічних змін, динамічного науково-технічного поступу, появи нових економічних і технічних галузей, народження нових економічних секторів помітно змінюється роль людини в праці та в її організації. Значно підвищується соціальна відповідальність фахівця за результати своєї професійної діяльності.

За таких умов цілком закономірно постає завдання щодо необхідності значного посилення уваги до гуманізації професійної діяльності людини, створення науково обґрунтованих умов для її комфортної праці, відповідного психологічного клімату, тієї доброї аури, що сприяє її розкритості, стимулює творчі пошуки й посилює почуття радості від результатів плідної праці.

Безумовно, у зв'язку з цим постає комплекс проблем, пов'язаних з фізіологією праці, зокрема, з психофізіологічним аналізом особливостей трудової діяльності людини в різних галузях промислового, сільськогосподарського виробництва і сфери послуг. Професійна діяльність вчителя, лікаря, льотчика, агронома, садовода, соціального працівника, інженера, менеджера та багатьох інших фахівців має специфіку й характеризується суттєвими психофізіологічними відмінностями. Вивчення цього складного комплексу взаємопов'язаних проблем, від якого залежить життєдіяльність людини, її морально-психологічний стан і самореалізація на різних етапах професійного розвитку потребує спеціальних інтердисциплінарних досліджень.

Здійснюючи такі дослідження, доцільно враховувати результати історичних наукових розвідок.

Як відомо, після Другої світової війни, в 50-х роках ХХ століття з'явилися глибокі суперечності між новими потребами виробництва, що набувало стрімкого розвитку не тільки за кількісними, а передусім за якісними показниками, та його невідповідним науковим забезпеченням. Автоматизовані системи управління (АСУ), які набули стрімкого поширення на цьому історичному етапі, помітно впливали на професійну діяльність фахівця. Й не лише в галузі промисловості, сільського господарства, у сфері послуг, а й в освіті, у професійній підготовці кадрів для усіх виробничих галузей (машинобудування, будівництва, транспорту і зв'язку, легкої промисловості, індустрії туризму, сфери послуг й, безумовно, для системи освіти та усіх її підсистем). Гостро постало питання щодо необхідності врахування змін у структурі професійної діяльності. Передусім змінилося співвідношення її компонентів у цьому досить складному й суперечливому процесі соціально-економічного розвитку.

За таких умов на перший план вийшли функції управління, програмування, прямого і зворотнього контролю, прогнозування розвитку тих чи інших технологічних процесів, передбачення можливих негативних результатів їх впливу на навколишнє середовище, на здоров'я людей. Отже, за Ю. Трофімовим, «зміни характеру трудової діяльності по-іншому поставили проблему взаємодії людини з технічними засобами виробництва. З одного боку, застосування техніки розширило можливості людини, а з іншого — технічне ускладнення самої техніки, зростання швидкісних параметрів її дії і, зрозуміло, зменшення часу діяльності самої людини призвели до виникнення нових проблем» [8, с. 6].

Удосконалення техніки на основі вдосконалення її параметрів у різних виробничих технологіях було пов'язане з інтенсифікацією технологічних процесів, із впливом на організм людини несприятливих факторів (монотонія, шум, вібрація тощо). Усе це спричинило додаткові навантаження на людину, нерідко змушуючи її працювати на межі психофізіологічних можливостей.

Ситуація суттєво загострилася в роки Другої світової війни, коли навіть добре підготовлені спеціалісти не змогли ефективно використовувати нову техніку. Вимоги, які висувалися до них, значно перевищували їхні психофізіологічні можливості. Це призводило до численних аварій, ретельний аналіз яких показав, що вони сталися внаслідок помилок, котрі допускала людина через неправильно спроектовану техніку [8, с. 7].

У зв'язку з цим значно посилюється відповідальність фахівця (і технічна, і соціальна, і морально-етична) за функціонування всієї системи, її надійність і ефективність у різних аспектах — і позитивних, і негативних. Це потребує глибокого осмислення положень, теоретично обґрунтованих академіком А. Бергом: «У вік автоматизації, людина стала однією із ланок нового ланцюга: машина — керуюча система — людина. Цей ланцюг ускладнюється, коли автоматика

управляє багатьма машинами, потоковими лініями, цехами, заводами. Не існує безвідмовно працюючих механізмів і машин. Такою ж мірою це стосується засобів ручного і ще більше — засобів автоматичного управління. Відмова, навіть і тимчасова, у роботі будь-якої ланки (а в такому ланцюзі немає важливих чи неважливих ланок) вимагає негайного втручання і виконання низки операцій управління, і притому часто за надто короткий термін, що перевищує фізичні та психологічні можливості людини» [там само].

Поділяючи цей висновок всесвітнього відомого вченого, Ю. Трофімов наголосише: «...що передбачати всі ситуації неможливо, і тому керівна та організуюча роль в управлінні залишається за людиною. Тільки людина здатна творчо мислити, що допомагає їй розв'язувати складні проблемні ситуації, нові, не передбачені програмою завдання» [8, с. 8]. Вчений наводить кілька прикладів. У першому американському орбітальному польоті космонавт Глен у зв'язку з відмовою автоматики змушений був узяти управління кораблем на себе і здійснити його посадку. Польоти кораблів «Френдшип-7» та «Восход-2» могли б закінчитися трагічно, якби космонавти не скористалися ручним управлінням.

Американські дослідники підрахували, що надійність автоматизованих систем при польоті навколо Місяця становить лише 22%, а за участю людини — 70% і зростає до 93%, якщо людині надати можливість оперативно ліквідувати недоліки у роботі різних систем.

Про важливість інженерно-психологічного, ергономічного підходу до проектування систем «людина — машина» свідчать дані американської статистики: 40% загальної кількості відмов при випробуванні ракет, 63,6% — на морському флоті, майже 81% — в авіації, що зумовлено помилками людини в управлінні.

За даними ООН, щороку 250 тис. осіб гинуть в автокатастрофах, а понад 7 млн осіб зазнають травм. Крім цього, доведено, що у близько 80% випадків такі аварії відбуваються внаслідок неадекватних дій людини [там само].

Досить гравожні дані наводить академік Г. Філіпчук у монографії «Філософія екологічної освіти». Народний депутат Верховної Ради України (другого, третього і шостого скликань), Голова Комітету екологічної політики Верховної Ради України, колишній Міністр охорони природного навколишнього середовища України, а до цього додамо — доктор педагогічних наук, професор. Як державний діяч і вчений він не лише констатує досить гіркі й навіть страшні факти щодо екологічних катастроф, а й застерігає і Україну, й інші держави від варварського й бездумного використання природи, що призводить до регіональних і глобальних катастроф. Г. Філіпчук з боєм констатує: «Негативні результати і наслідки непродуманих, неузгоджених антиекологічних дій держав, народів, фінансово-промислових груп, політиків, окремих людей і надалі нагромаджуються в глобальних масштабах і стають могутнім деструктивним фактором національного

і світового економічного та соціального розвитку, а традиційне уявлення про «розвиток» стає гостро дискусійним. Проте було б помилкою стверджувати, що вся ця діяльність зумовлена стихійними, несвідомими, неорганізованими підходами. Реальна ситуація сьогодні засвідчує про наявність надзвичайно серйозної проблеми — постійний негативний вплив глобалізуючої економіки, яка значно загострила економічну конкуренцію, посилила боротьбу за прибуток будь-якою ціною, включно і через руйнацію природної ніші». Внаслідок цього людина змушена працювати в екстремальних умовах, що потребує спеціальної підготовки фахівців — від робітничих до інженерних професій, а також науковців із спеціальності [9, с. 9-10].

За об'єктивним висновком цього вченого, «...відбувся злам балансу економіки і соціально-екологічної політики, зігноровано усталені системи національних, а отже, і глобальних цінностей. Очевидно, реформи, модернізацію і адаптацію важливих життєвих сфер доцільно проводити, визначивши своє ставлення до необхідності формування національної і загальнопланетарної етики і моралі. В основу має бути покладена нова ідея ноосферного раціоналізму: гуманізму, коли будь-які технологічні рішення, економічні проекти містимуть і нову якість — бережливе і гуманне ставлення до Природи у всій її різноманітності...» [9, с. 10-11].

Особливо наголошуємо, що проблеми інженерної психології, тісно пов'язані з психопедагогікою праці й потребують інтердисциплінарних досліджень. У розвинутих країнах відповідні структурні наукові підрозділи були створені ще в першій половині ХХ століття. Прикладом цього можуть бути США і Велика Британія. В цих країнах лабораторії інженерної психології почали діяти ще в 40-х роках минулого століття.

Цілком закономірним є те, що учасниками Всесоюзної наукової конференції, присвяченої проблемам психології праці (Москва, 1957 р.), було обґрунтовано й прийнято рекомендації щодо доцільності переходу від психотехнічного напрямку дослідження трудової діяльності до психології праці. Поряд з цим науковці визнали, що інженерна психологія є самостійною галуззю досліджень. Через два роки після тієї знакової Московської конференції, як вважають психологи, в Ленінградському державному університеті було створено першу в СРСР лабораторію інженерної психології. Її очолив видатний російський психолог Б. Ломов.

Як зазначає відомий український дослідник проблем інженерної психології, член-кореспондент НАПН України, Почесний член Міжнародної асоціації з вивчення людських відносин (США) Ю. Трофімов, в США та Англії такі лабораторії з'явилися ще в середині 40-х років минулого століття. Їхня діяльність пов'язана з іменами таких відомих вчених, як А. Чапаніс, К. Морган, Р. Слейт, К. Крейк. У 1945 р. лабораторію інженерної психології Військово-повітряних сил США очолив відомий учений П. Фіттс, а лабораторію Військово-

морського флоту США — Ф. Тейлор. У 1957 р. у США було створено Товариство інженерних психологів.

Впродовж 1960-1965 рр. в Радянському Союзі були створені лабораторії інженерної психології в Московському державному університеті, спеціальні групи в Київському, Харківському і Тбіліському університетах, окремі відділи у Всесоюзному науково-дослідному інституті технічної естетики, в Інституті авіаційної та космічної медицини. З 1964 р. регулярно проводилися наукові конференції з проблем інженерної психології.

В Академії наук України ця галузь психології почала розвиватися у рідні досліджень з кібернетики та систем управління в Інституті автоматки, а потім і в Інституті кібернетики АН України. В Інституті психології Російської академії наук (РАН — раніше АН СРСР), лабораторію інженерної психології було створено в 1973 р. за ініціативи Б. Ломова та В. Рубахіна [8, с. 9].

В умовах стрімкого науково-технічного розвитку, й пізніше — інформаційно-технологічного суспільства стало неможливо вирішувати складні проблеми в системах «людина — машина» за допомогою тільки інженерних методів. Об'єктивно виникла потреба всебічного врахування наукової інформації про психічну діяльність людини, її психофізіологічні особливості, помітні зміни у ній в умовах функціонування різних систем «людина — машина» та їх підсистем, а також характерні відмінності у різних секторах економіки, зокрема, промисловому, сільськогосподарському виробництві і сфері послуг.

Слід особливо наголосити, що на розвиток інженерної психології та психології праці ефективно вплинули результати багатолітніх досліджень Б. Ломова. Цей видатний вчений довів, що «з розвитком та удосконаленням техніки, машинно-виробничих систем значення людського фактора буде безперервно зростати» [7, с. 8]. На його думку, інженерна психологія є дуже важливою наукою для вивчення психофізіологічних чинників оператора, особливостей його взаємодії з технікою. Мова також йде про постійну адаптацію інженерної психології до технічних умов кожного виробництва, пристосування до різних технічних засобів, що постійно вдосконалюються, модифікуються і з кожним поколінням все більш ускладнюються. А це, в свою чергу, потребує інноваційних підходів до професійної підготовки фахівців, формування в них внутрішньої потреби в постійно-неперервному професійному розвитку і самовдосконаленні.

Проблеми виробничої сфери, впливу людини на її розвиток, адаптації до умов конкретного виробництва, що постійно змінюється й вдосконалюється, Б. Ломов став досліджувати ще в кінці 50-х — на початку 60-х років минулого століття. За порадою свого вчителя Б. Ананьєва, який запропонував зайнятися теоретичним обґрунтуванням психологічних закономірностей визначення та організації практичної діяльності людини на виробництві. У 1966 р. виходить у світ фундаментальна наукова праця Б. Ломова «Человек и техника».

Її глибокий теоретичний зміст, практична спрямованість і прогностичність пробуджували думку, спонукали до творчих пошуків не тільки фахівців машинобудівної сфери, а й спеціалістів та керівників інших промислових секторів. Вчений обґрунтовує систему взаємопов'язаних наукових підходів до організації діяльності операторів та її постійного вдосконалення із застосуванням комплексу методів інженерної психології (психологічних, фізіологічних, математичних та інших). Їх виважене й доцільне використання сприяє виявленню умов, необхідних для підвищення ефективності професійної діяльності оператора, розвитку його творчого мислення. Вчений доводить необхідність цілеспрямованого здійснення спеціальних заходів (психологічних, духовно-естетичних, матеріально-технічних, побутових) для створення позитивної атмосфери, доброго психологічного клімату на виробництві.

Дослідники творчості цього видатного вченого привертають увагу до наукової праці «Принцип активного оператора і розподіл функцій між людиною і автоматом» (у співавторстві з відомими психологами Н. Завалою і В. Пономаренко). У цій науковій праці, підготовленій на основі результатів багатолітніх досліджень, теоретично обґрунтовано й методологічно розвинено концептуальну ідею щодо вдосконалення психофізіологічних можливостей людини як оператора у процесі професійної діяльності, рівнів її психічних функцій, що відображаються й реалізуються в процесі її взаємодії з різними системами управління, а також механізмів психічної регуляції цілеспрямованої поведінки людини залежно від форм і стадій її активності на різних етапах професійної діяльності [7, с. 15].

Враховуючи викладене вище, вважаємо за доцільне особливо наголосити на цінності методологічних підходів, обґрунтованих цим вченим, щодо органічного взаємозв'язку загальної, педагогічної та інженерної психології. Теоретично обґрунтовані підходи, викладені в його монографії «Вопросы общей, педагогической и инженерной психологии», відображають глибоке методологічне значення закономірних взаємозв'язків між різними галузями наукового знання, що займаються проблемами людинознавства [5].

Слід зазначити, що складний і багатоаспектний комплекс проблем, які виникають у системі «людина — машина», неможливо розв'язувати тільки інженерними методами. Потрібні глибокі знання з психології, фізіології, соціології і професійної педагогіки. Ключові положення та ідеї цих наук інтегрує інженерна психологія, яка органічно пов'язана з різними напрямками й аспектами психопедагогіки праці.

Отже, інженерна психологія розглядається як наукова дисципліна, що вивчає закони та об'єктивні закономірності складних процесів інформаційної взаємодії людини і техніки, спрямованої на їх науково обґрунтоване використання у процесі проектування, створення та експлуатації складних систем «людина — машина».

На нашу думку, заслуговує високої оцінки наукове обґрунтування п'яти груп особливостей цих процесів, здійснене Ю. Трофімовим, зокрема:

- управління об'єктом здійснюється дистанційно, тобто інформація про об'єкт обмежена і в просторі, і в часі та відображається за допомогою інформаційних моделей;
- людина не має жорсткої програми своїх дій, оскільки неможливо передбачити всі професійні завдання та способи їх вирішення;
- виконуючи функції управління, оператор переважно працює у режимі дефіциту часу;
- велика відповідальність за прийняття рішень створює значне психічне напруження, що негативно впливає на ефективність професійної діяльності оператора;
- професійна діяльність оператора системи «людина-машина» (СЛМ) пов'язана із вирішенням задач, що потребують прогностичних, антиципуючих оцінок [8, с. 10].

Досягнення головної мети — високої ефективності цієї системи — передбачає виконання двох основних умов:

- покращення технологічних характеристик трудового процесу;
- поліпшення умов праці та характеристик виробничого процесу, які стимулюють трудову активність людини і, як результат, визначають її ставлення до праці.

Покращення технологічних характеристик трудового процесу, за Ю. Трофімовим, можна досягти шляхом:

- мінімізації часу використання окремих дій чи операцій трудового процесу;
- унеможливлення грубих помилок, які спричиняють аварії;
- мінімізації ймовірності помилок, які можуть впливати на стан оператора, на перебіг технологічного процесу або на якість кінцевого продукту;
- запобігання навантаженням, які погіршують функціональний стан людини або негативно впливають на її здоров'я, тобто підтримання необхідної працездатності людини у заданому часі її роботи.

Стимулюванню трудової активності людини сприятимуть:

- підвищення надійності функціонування технічних систем;
- раціональна конструкція техніки;
- відповідність рівня підготовки оператора рівневі складності технічних систем;
- естетичний вигляд технічних систем і виробничих приміщень;
- мінімізація впливу шкідливих зовнішніх факторів [там само].

Вчений-психолог переконливо доводить, що трудова активність стимулюється не тільки покращенням характеристик трудового

процесу, а й соціальними умовами взагалі, що визначає загальне ставлення людини до праці [8, с. 11].

Особливо наголосимо на системності взаємозв'язків цих компонентів, обґрунтованих Ю. Трофімовим, з психологією праці. У центрі кожного з них — саме людина, від рівня професійної підготовки та від психологічних і фізіологічних особливостей якої залежить функціонування усіх технічних систем. Постає питання щодо створення таких умов для її професійної діяльності (в тому числі й дизайн, естетика, музичний супровід), які б, приносили внутрішнє задоволення і викликали б позитивні емоції на всіх етапах професійної діяльності.

Таких фахівців у системі ступеневої освіти на рівні найсучасніших науково-технічних і психолого-педагогічних вимог готують у Львівському університеті безпеки життєдіяльності, який з 2002 року очолює М. Козяр — доктор педагогічних наук, професор, генерал-лейтенант цивільної служби України.

На основі багатолітньої співпраці з цим інноваційним вищим навчальним закладом та всебічного вивчення цінного досвіду підготовки фахівців до роботи в екстремальних ситуаціях ми дійшли висновку, що тут не лише теоретично обґрунтовуються міждисциплінарні ідеї психопедагогіки праці, а й впроваджуються поетапно на всіх рівнях підготовки фахівців високого класу — з робітничих та інженерних професій.

Коротко схарактеризуємо інноваційні підходи до реалізації ключових ідей психопедагогіки праці на прикладі цього університету. У концепції діяльності університету враховано, що процеси прийняття рішень в умовах надзвичайних ситуацій як рядовими рятувальниками, так і керівниками різних структурних підрозділів є складними і потребують значної психоемоційної концентрації, глибокого професійного розуміння ситуації та готовності оперативно використовувати знання та попередній досвід. Як відомо, нерідко рішення приймаються в умовах неповної і недостовірної інформації, динамічної зміни ситуації, виникнення нових чинників, обмеженого часу та обмежених ресурсів. Зрозуміло, що все це вимагає творчості, системного і прогностичного підходів до підготовки рятувальників взагалі і керівників ліквідації надзвичайних ситуацій зокрема. Досвід Львівського університету безпеки життєдіяльності доводить, що підготовка рятувальників має базуватися на основі трьох основних підходів: поєднання глибокої теоретичної підготовки з різними видами практичного навчання; формування психоемоційної стійкості в умовах надзвичайних ситуацій; вивчення і впровадження сучасних інноваційних технологій ліквідації надзвичайних ситуацій та їх наслідків, з урахуванням специфічних умов кожного регіону.

Саме такі підходи творчо реалізуються у цьому інноваційному університеті. Тут створено найсучасніші кабінети, лабораторії,

центри, впроваджуються інноваційні ідеї останніх наукових досліджень, а також найсучасніші навчальні технології з використанням інформаційно-комунікаційних технологій.

Коротко схарактеризуємо деякі структурні підрозділи, діяльність яких спрямована на реалізацію положень психопедагогіки праці у підготовці майбутніх рятувальників.

Лабораторія психологічної підготовки керівників ліквідації надзвичайних ситуацій. Тут створено спеціально обладнані комп'ютеризовані робочі місця, на яких розв'язуються тактичні задачі з ліквідації надзвичайних ситуацій. Важливим є те, що і в цьому процесі імітуються звукові, шумові та світлові ефекти, наближені до реальних умов різних катастроф, пожеж, аварій тощо.

Психолого-тренувальний центр. Центр створено для забезпечення спеціальної підготовки осіб до дій в умовах надзвичайних ситуацій (пожеж, техногенних аварій і катастроф, природних катаклізмів та ін.), навчання правил поведінки в нестандартних ситуаціях, в умовах скупчення великої кількості людей, оволодіння навичками рятування, і поряд з цим — саморятування, надання медичної і психологічної допомоги, оперативного забезпечення первинної реабілітації потерпілих і постраждалих від травм тощо. Тренувальна стежка призначена для спеціальних тренувань і відпрацювання різноманітних вправ з елементами пересування в обмеженому просторі із застосуванням аварійного освітлення, штучного диму, звукової і теплової імітації тієї чи іншої надзвичайної ситуації. Ця незвичайна навчально-практична «стежка» складається з трьох ділянок: резервуару, термічної зони, лабіринту.

Резервуар призначений для забезпечення професійної підготовки різних категорій майбутніх рятувальників з використанням засобів індивідуального захисту органів дихання і спеціального захисного одягу, що використовується в умовах проведення аварійно-рятувальних робіт і рятуванню людей з резервуарів та спеціальних ємкостей. Тренажер являє собою спеціально розроблену компактну копію резервуару, що забезпечує підвищення ефективності навчального, тренувального і науково-дослідного процесу з урахуванням сучасних професійних, технічних і психологічних вимог до підготовки таких фахівців.

Термічна зона призначена для перевірки витривалості людини в умовах підвищеної температури у різних приміщеннях. В зоні температура може регулюватися з пульту управління. Максимальна температура — +60°C. Запропоноване тестування майбутніх курсантів у термічній зоні центру спрямовується на вдосконалення професійного відбору рятувальників. Його також доцільно використовувати для навчання населення діям в умовах підвищених температур, надання допомоги потерпілим при теплових ударах тощо. Лабіринт складається з наступних імітаційних об'єктів: вузькі лази різних конфігурацій, люки, сходи, імітація трубопроводу. Маршрути

руху визначаються за допомогою системи покрокового контролю, що встановлена на пульті керівника навчально-практичними заняттями, а контроль за його поетапним проходженням здійснюється за допомогою відеоспостереження [2, с. 356-362].

«Віртуальний університет» — це унікальний навчальний фонд дидактичних матеріалів, розроблених на основі Moodle. У цьому фонді систематизовано понад 100 електронних навчальних курсів. Кожен з них охоплює теоретичний матеріал, фото, аудіо та відеоматеріали, тести для контролю та самоконтролю та проведення практичних завдань, а також журнал оцінювання. У «Віртуальному університеті» використовуються форуми, чати, глосарії, календарі тощо. Частина електронних навчальних курсів ілюстрована інтерактивними тренажерами, які надають можливість курсантам і слухачам набувати первинних практичних навичок роботи з різноманітним пожежно-технічним та аварійно-рятувальним обладнанням, оволодівати принципами його роботи та його використання. Особливо корисними такі тренажери є для роботи з унікальним та коштовним обладнанням, до якого важко отримати доступ в умовах навчального закладу.

Доречно зазначити, що «Віртуальний університет» набув широкої популярності: в ньому зареєстровані усі студенти та курсанти університету, а також викладачі — понад 4 тис. користувачів [4, с. 3-8].

Навчальний Call-центр Системи 112. У навчальній пожежно-рятувальній частині організовано навчальний Call-центр, у якому створено робочі місця диспетчера, парамедика і психолога. Тут встановлено найсучасніше обладнання: комп'ютери, засоби зв'язку, GPS-навігатори, бортові комп'ютери на пожежно-рятувальних автомобілях тощо та розроблене відповідне програмне забезпечення. На диспетчера покладено функції: управляти надсиленням техніки на надзвичайну ситуацію і за допомогою встановленої геоінформаційної системи постійно спостерігати за переміщенням автомобілів та їх поточним станом (наявність води, піноутворювача, палива тощо); надавати на бортовий комп'ютер необхідну інформацію (поради по маршруту, бази даних хімічно-небезпечних речовин тощо). Геоінформаційна система надає можливість: пошуку об'єкту на електронній карті, пошуку оптимального маршруту, відстеження переміщення автомобілів у реальному часі, отримання інформації про об'єкт, накопичення, опрацювання та збереження різноманітної статистичної інформації, відображення 3D об'єктів та ін.

Завдання парамедика полягають у наступному: дистанційне консультування рятувальників для надання першої медичної допомоги потерпілим до прибуття на місце катастрофи підготовлених медичних працівників. На робочому місці парамедика встановлено інформаційно-довідкову систему для підтримки прийняття відповідних рішень при різноманітних травмах і ушкодженнях, які можуть бути у потерпілих під час надзвичайних ситуацій.

Психолог може працювати з потерпілими дистанційно за допомогою засобів зв'язку або надавати кваліфіковані поради рятувальникам для роботи з потерпілими. У нього також встановлено інформаційно-довідкову систему з описом основних можливих станів потерпілих та дій у процесі роботи з потерпілими.

Call-центр використовується під час практичних навчань, коли розігруються різноманітні надзвичайні ситуації, і створює відповідні умови для відпрацювання спільних взаємоузгоджених на різних етапах виникнення та ліквідації надзвичайної ситуації [3, с. 8-13].

Лабораторія інтелектуального моделювання безпечного майбутнього є науковим структурним підрозділом Львівського державного університету безпеки життєдіяльності. Діяльність цієї лабораторії спрямовується на здійсненні фундаментальних і прикладних наукових досліджень, пов'язаних з розробкою та впровадженням новітніх технологій, методів і засобів забезпечення безпеки життєдіяльності людини у різних сферах її професійної діяльності.

Основні завдання Лабораторії:

- проектування, організація та проведення досліджень у галузі розробки методів, засобів і методик моніторингу, прогнозування і запобігання надзвичайним ситуаціям природного та техногенного характеру і ліквідації їх наслідків;
- обґрунтування теоретичних засад, моделей та інформаційних технологій синтезу інтелектуальних систем підтримки прийняття рішень під час ліквідації надзвичайних ситуацій та їх наслідків;
- розробка методів і моделей забезпечення безпеки життєдіяльності людини в умовах проектно-орієнтованого управління;
- прогнозування і моделювання явищ та процесів, що виникають у результаті надзвичайних ситуацій, на основі використання спеціалізованих комп'ютерних систем;
- розробка інноваційних інформаційних технологій та нових засобів, дидактичних матеріалів для системи підготовки і підвищення кваліфікації фахівців підрозділів цивільного захисту та підвищення рівня освіченості населення в галузі безпеки життєдіяльності;
- проектування та розробка системних інженерно-технічних заходів цивільного захисту;
- створення умов для активного залучення до науково-дослідної роботи обдарованих студентів, курсантів та молодих науковців університету [1].

Отже, творче використання різних підходів позитивно впливає на формування у курсантів фундаментальних і прикладних знань і навичок дій в умовах надзвичайних ситуацій, психологічного тиску, навчає приймати нестандартні рішення на основі аналізу відпрацьованих навчальних стандартних та нестандартних ситуацій.

Література

1. Інформаційно-аналітичний бюлетень Львівського державного університету безпеки життєдіяльності. – Львів : ЛДУ БЖД, 2012. – 212 с.
2. Козяр М. М. Використання методів активного навчання у підготовці фахівців безпеки життєдіяльності / М. М. Козяр // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців : методологія, теорія, досвід, проблеми: збірник наукових праць. – Київ–Вінниця : ТОВ фірма «Планер», 2011. – Вип. 27. – С. 356-362.
3. Козяр М. М. Інноваційні технології та кібернетичний підхід проектно-орієнтованого управління процесом підготовки професіонала-рятувника третього тисячоліття / М. М. Козяр // Пожежна безпека : збірник наукових праць. – Львів : ЛДУ БЖД, 2011. – № 18. – С. 8-13.
4. Козяр М. М. Модернізація навчально-виховного процесу на основі використання єдиного інформаційно-освітнього середовища / М. М. Козяр // Теорія і практика управління соціальними системами : щоквартальний науково-практичний журнал. – Харків : НТУ «ХПІ», 2011. – № 1. – С. 3-8.
5. Ломов Б. Ф. Вопросы общей, педагогической и инженерной психологии / Б. Ф. Ломов. – М. : Педагогика, 1991. – 296 с.
6. Ломов Б. Ф. Человек и техника / Б. Ф. Ломов. – М. : Радио и связь, 1966. – 465 с.
7. Романовський О. Г. Інженерна психологія в системах «людина – машина»: підручник / О. Г. Романовський, Б. І. Фурманець, Ю. І. Панфілов. – Харків : НТУ «ХПІ», 2012. – 335 с.
8. Трофімов Ю. Л. Інженерна психологія : підручник / Ю. Л. Трофімов. – К. : Либідь, 2002. – 263 с.
9. Філіпчук Г. Г. Філософія екологічної освіти сталого розвитку: [монографія] / Георгій Філіпчук. – Чернівці : Зелена Буковина, 2012. – 460 с.

1.3. Міграційна педагогіка і психологія

В умовах стрімкого розвитку глобалізаційних процесів на межі ХХ – ХХІ століть слово «міграція» все частіше з'являється в засобах масової інформації, у вітчизняних і зарубіжних монографіях та збірниках наукових праць, у документах міжнародних організацій та урядів різних держав усіх континентів.

Звернемося до семантичного значення цього слова. Міграція – лат. *migratio*, від *migro* – переходжу, переселяюсь. Міграція населення – це переміщення людей, що пов'язано здебільшого зі зміною місця проживання. Міграційна теорія вивчає різні типи цього явища: *міграція без повернення* – з кінцевою зміною постійного місця проживання; *тимчасову міграцію* – переселення людей на достатньо тривалий, але обмежений термін; *сезонну міграцію* – переселення людей в певні періоди року. Розрізняють міграцію *зовнішню* (за межі країни) і *міграцію внутрішню* (в межах країни). Як відомо, до зовнішньої відносять еміграція та іміграція. Внутрішня еміграція – це рух, переселення з села в місто, або з міста в село. Вона також охоплює міжрайонні переселення людей. Іноді до міграції відносять

маятникові міграції — систематичні тривалі поїздки до місця роботи або навчання за межі свого населеного пункту [3, с. 944].

Міграція як світове явище існувала в усі часи, на різних історичних етапах вона мала характерні особливості, різні типи й динаміку. Вона впливала на долі окремих людей, цілих народів і навіть континентів. Відомий англійський вчений Норман Девіс у фундаментальній праці «Історія Європи» науково обґрунтовано розкриває витоки явища міграції, його розвиток у різні часи, вплив на соціально-економічні процеси в різних регіонах світу. Норман Девіс досить цікаво в психологічному контексті розкриває причини цього світового явища.

«Нерегулярний цикл міграції, — пише англійський вчений, — залежав від цілого комплексу причин: переміни клімату, наявності продовольства, демографічного росту, локальних конфліктів і далеких криз» [7, с. 158].

Серед сукупності цих чинників можна назвати кліматичні (екологічні), економічні, соціальні й психологічні та інші. Норман Девіс досить глибинно, цікаво та емоційно розкриває внутрішню суть цього явища: «Нерегулярний ритм міграції залежав від багатьох причин: зміни клімату, наявності необхідної кількості продуктів, демографічного зростання, локальних конфліктів і віддалених криз. Римлянам, котрі з тривогою спостерігали за цим явищем уздовж своїх кордонів, воно уявлялось цілком непередбаченим. Тиск зростав непомітно, поки нарешті, яка-небудь непередбачена подія усувала створену напругу. Тривалі періоди спокою раптом змінювалися короткомасштабними, але інтенсивними спалахами активності. Як завжди, сама міграція залежала від чутливого співвідношення сил інерції, а також «поштовху» місцевих труднощостей і «привабливості» більш зеленої трави за горизонтом. Висхідна причина якого-небудь переселення могла знаходитись далеко в степах Центральної Азії, а безпосередній спостерігач бачив тільки результат — переміщення на нове місце. Зміни на одному кінці ланцюга народів передавалися по всіх його ланках. І як останній вагон потягу на маневровому дворі, останнє плем'я на західному кінці всього ланцюга раптом стрімко зривалося зі свого насидженого місця...» [там само].

Цей фрагмент з «Історії Європи» Нормана Девіса досить вдало характеризує історично-психологічне коріння міграції, її глибинні джерела. Відтоді минули цілі епохи, тисячоліття й не одне століття. Відбувалися різні історичні події, війни й голод, які винищували людей, панували різні ідеології, були злети і падіння, тривав цивілізаційний розвиток, розвивалася освіта, наука і культура, з'являлися нові політичні, соціально-економічні й культурологічні проблеми, зникали й народжувалися цілі держави. І в усьому цьому стрімкому леті завжди була міграція, вона характеризувалася різними ознаками, мала старі й нові проблеми, що торкалися головним чином

Людини. Адже саме Людина-Мігрант є головною в усіх цих складних процесах.

Тому цілком закономірним є посилення уваги до різних аспектів цієї надто широкої й складної проблеми.

За висновком В. Кравченко, трудова міграція — це складний соціально-економічний процес, що визначається різними об'єктивними і суб'єктивними чинниками, серед яких — природно-кліматичні, демографічні, етнічні, соціальні, економічні. Найбільший вплив на міграційні процеси мають соціальні та економічні явища. З огляду на це, дослідники виділяють дві основні функції міграції: соціальну та економічну. До соціальних функцій, перш за все, відносять намагання задовольнити потреби в доходах завдяки змінам місця проживання, професійному росту, покращенню умов праці та рівня життя. Економічна функція міграції полягає в забезпеченні певного рівня мобільності робочої сили, її територіальному перерозподілі і забезпеченні кількісної та якісної відповідності між попитом і пропозицією робочої сили різного профілю й кваліфікації у різних районах.

Трудова міграція населення — це не тимчасове явище, а закономірний розвиток суспільних відносин, що спричиняє як негативні, так і позитивні наслідки. Вони залежать від обсягу, складу і характеристики міграційних потоків. Вплив трудової міграції буде також змінюватися в залежності від рівня кваліфікації, географічного походження, ситуації із рівнем зайнятості, віку і статі мігрантів. Іншими чинниками є тривалість перебування, організованість або спонтанність міграції, легальний чи нелегальний характер, а також етапи розвитку, демографічна ситуація та умови ринку праці як в країнах походження, так і в приймаючих країнах [11, с. 127].

Становлення і розвиток міграційної теорії, вивчення міграційних потоків населення, причин цього явища світового масштабу та перспектив цього розвитку — ці проблеми є не лише історичними, філософськими, соціологічними, соціальними та економічними. Вони є також і психологічними, і педагогічними. Адже в центрі усіх процесів, пов'язаних з міграцією, є Людина, з комплексом її потреб — фізіологічних, побутових, етнонаціональних, культурних, освітньо-виховних, а також її проблем, пов'язаних із родиною, вихованням дітей, їх підготовкою до самостійної трудової діяльності, соціальною адаптацією в умовах іншої держави. Водночас особливого значення набувають потреби самореалізації кожного мігранта, незалежно від віку, статі, національності, професії.

На нашу думку, заслуговує високої оцінки розгортання в Україні міжнародних досліджень з проблем міграції. Позитивну роль у цьому відіграє підтримка Міжнародної Організації з Міграції та Європейської комісії. Саме ці інституції підтримали ініціативу Інституту Кеннан (США) організувати публічне обговорення цієї складової проблематики на міжнародних семінарах, що відбулися у Харківському Національному університеті імені Василя Каразіна

та Ужгородському Національному університеті. Вони проходили під загальною назвою «Міграція і толерантність в Україні».

Як зазначає сучасний дослідник цих проблем Ярослав Пилинський, ще у середині 90-х років минулого століття одним із перших, хто звернув увагу на особливості формування міграційних процесів в Україні, був директор Інституту Кеннана Міжнародного центру підтримки науковців імені Вудро Вілсона доктор Блер Рубл. За його активної участі і під його безпосереднім керівництвом вітчизняними вченими у Києві було проведено фундаментальне дослідження життя іммігрантів. Завдяки цьому в Україні було введено в науковий обіг новітні світові підходи не лише до дослідження проблем міграції та толерантності, а й нові сучасні методики їх осмислення, опису та інтерпретації. Монографія доктора Б. Рубла «Капітал розмаїтості: транснаціональні мігранти у Монреалі, Вашингтоні та Києві» стала першою в нашій державі. Міграційні процеси у Києві та в Україні аналізуються в ній у широкому міжнародному інтердисциплінарному контексті. На основі вивчення результатів завершених досліджень, викладених у цій фундаментальній праці, Ярослав Пилинський обґрунтовує такий висновок: «ця монографія вносить у нашу міграційну науку новий глобалізаційний підхід і вперше ставить Київ в один ряд з великими світовими метрополіями, для яких прибуття нових, інакших людей також є складним викликом, із яким вони постійно намагаються впоратися» [15, с. 5-6]. Значний науковий інтерес становлять дослідження, присвячені Україні в контексті світових міграційних процесів.

Підкреслимо особливу цінність і прогностичність результатів досліджень науковців Інституту демографії та соціальних досліджень Національної академії наук України. Вони викладені в монографії «Міграційні процеси в Україні: сучасний стан і перспективи» (за ред. О. В. Позняка. — Умань, 2007. — 276 с.) У цій науковій праці розглядаються теоретичні та прикладні проблеми міграцій населення в контексті загальної соціально-демографічної та демоекономічної ситуації. Досліджується перебіг міграцій, пов'язаних із зміною місця проживання, зовнішніх трудових міграцій громадян України, внутрішньодержавної трудової міграції на основі відомостей державної статистики та спеціальних вибірових обстежень мігрантів. Викладено розроблені авторами методичні підходи до оцінки вкладу міграцій у демографічний, соціально-економічний та етнічний розвиток прогнозування міграційних процесів та етнодемографічної ситуації. Автори цієї колективної наукової праці обґрунтували концептуальні основи моніторингу міграційних процесів та пропозицій щодо формування міграційної політики.

Підкреслимо прогностичність дослідницьких матеріалів щодо впливу міграцій на соціально-демографічний розвиток. Мова йде про такі важливі напрями:

- оцінка впливу міграцій на динаміку чисельності та структури населення;
- міграція як чинник урбанізації;
- вплив міграції на освітній рівень населення та інтелектуальних потенціал нації;
- зовнішньотрудовий потенціал населення;
- міграційні чинники розвитку ринку праці;
- трудова міграція як джерело валютних надходжень.

Дослідники запропонували: методику прогнозування міграцій населення, обґрунтували гіпотези перспективних тенденцій міграцій населення до 2025 року й прогнозування етнічного складу населення України до 2026 року [14]. На нашу думку, результати цього прогнозу доцільно враховувати і в прогнозуванні розвитку освіти в нашій державі. Зрозуміло, що реалізація цього важливого завдання потребує стратегічного бачення, що стає неможливим без здійснення спеціальних інтердисциплінарних досліджень, зокрема з проблем психопедагогіки праці.

За офіційними даними, опублікованими в книзі «Світова економіка», загальна кількість мігрантів у світі на межі ХХ — ХХІ століть становила 125 млн осіб. Незважаючи на наслідки глобальної економічної кризи, загальна кількість мігрантів за останні роки не зменшилась [11, с. 127]. Сьогодні у світі значно більше міжнародних мігрантів, ніж будь-коли: за даними Департаменту з економічних і соціальних питань ООН їхня кількість протягом останніх років швидко зросла зі 191 млн осіб у 2005 р. до 214 млн осіб — у 2009 р.

Як відомо, найбільшого поширення набуває трудова або міжнародна міграція **робочої сили**. Дослідник цих проблем А. Кіреєв вважає, що міжнародна міграція робочої сили — це добровільне переміщення у формі легального або нелегального виїзду робочої сили на постійне або тимчасове проживання [9, с. 321-341]. До головних причин, що значно вплинули на інтенсифікацію міграційних процесів, дослідники відносять значні відмінності в рівнях економічного і соціального розвитку країн-експортерів та країн-імпортерів робочої сили, зростання міжнародного руху капіталу і функціонування транснаціональних корпорацій, які сприяють руху робочої сили до капіталу.

1,2 млн українців є трудовими мігрантами — про це свідчать дані модульного вибіркового обстеження населення з питань трудової міграції (далі обстеження трудової міграції), що проводилось у квітні — червні 2012 р. Державною службою статистики України та Інститутом демографії та соціальних досліджень ім. М. Птухи НАН України та в рамках проекту Європейського Союзу «Ефективне управління трудовою міграцією та її кваліфікованими аспектами», який реалізується Міжнародною організацією праці (МОП) спільно з Міжнародною організацією з міграції [18].

Згідно з результатами проведеного обстеження трудової міграції, кількість трудових мігрантів (громадян у віці 15-70 років, які з січня 2010 р. до червня 2012 р. працювали або шукали роботу за кордоном) складала 1,2 млн осіб, або 3,4% населення відповідного віку. Майже половина з них (48,5%) є короткостроковими трудовими мігрантами. Серед трудових мігрантів переважають чоловіки, їх частка у трудових міграціях складає 2 / 3 від загальної кількості трудових мігрантів. Частка трудових мігрантів у загальній кількості чоловіків віком від 15 до 70 років складає 4,8%, а частка жінок майже вдвічі менша — 2,2%. Інтенсивніше до міграцій залучається сільське населення, його частка на 2,9% більша, ніж частка міського населення: 6,3% сільських жителів віком 15-70 років залучалися до трудових міграцій, та тільки 2,2% міських жителів [там само].

Закарпатські вчені-науковці Інституту державного управління та регіонального розвитку Ужгородського національного університету — до основних тенденцій сучасних міжнародних процесів відносять зростання ролі нелегальних міграційних процесів, що проявляються у формі міграції біженців або вимушених мігрантів, які залишають батьківщину переважно не з власної волі, а під тиском певних обставин. Так, Ігор Ільго зазначає, що процеси вимушеної міграції відбуваються як реакція на певні політичні, соціальні, релігійні, воєнні потрясіння в країні чи регіоні, а їх масштаби та напрями певною мірою свідчать про стабільність чи навпаки нестабільність у країні чи регіоні [8, с. 21].

Аналіз офіційних статистичних даних свідчить, що в незалежній Україні значно посилюються міграційні процеси. На міжнародному ринку праці Україна виступає як експортер робочої сили. Негативні явища в соціальній та економічній сферах, що тісно взаємопов'язані, зростання безробіття, низький рівень оплати праці стали причиною міграційних настроїв громадян. Трудові мігранти України здебільшого виїждять на заробітки в Польщу, Чехію, Італію, Португалію, Іспанію, Німеччину та Росію [10, с. 232].

Важливою складовою цієї дуже складної проблеми є інтелектуальна міграція в Україні. Згідно зі статистичними даними, опублікованими в «Урядовому кур'єрі», у 1991-2003 роках за кордон виїхало понад 6 тис. кандидатів і докторів наук, кожний третій з них віком до 40 років. У 1991-2001 роках емігрувало майже 80 тис. громадян з вищою освітою [4, с. 3].

Дослідники констатують, що до цього часу точно не відома загальна чисельність емігрантів з України, оскільки не ведеться спеціальна статистика. За заявами преси та оцінками експертів кількість українців, які працюють за кордоном, складає від 2 до 6 мільйонів. Проте не відомо, яка частина виїжджає за кордон на постійне, а яка на тимчасове працевлаштування [8, с. 21].

Як свідчать результати досліджень, трудова міграція сприяє ліквідації бідності, покращенню фінансових, матеріальних та жит-

лових умов, надає можливість забезпечити більш високий рівень освіти для дітей та якісне медичне обслуговування, відпочинок і дозвілля для родини трудових мігрантів. Крім того, мігранти можуть отримати користь та збагатитися від міжкультурного спілкування та членства в транснаціональному співтоваристві. Тим не менш, міграція може також призвести до руйнування їх сімей, до втрати звичного способу життя і перетворити трудового мігранта на «чужинця» у новій країні [2].

Досить тривожним є аналіз статистичних даних, здійснених Ігорем Ільто: «Якщо врахувати, що середня вартість підготовки спеціаліста у США оцінюється сумою в 400 тис. дол., а інженерного працівника — до 800 тис. дол., то стає очевидним, яких великих людських і матеріальних втрат зазнає українська економіка. Ще більших втрат економіка зазнає під «відпливу мізків», тобто еміграції науковців, адже за міжнародними оцінками підготовка одного вченого обходиться державі в 1,5 млн дол. [5, с. 77]. Ці та інші статистичні дані свідчать, що міграція як соціально-економічний процес, а також пов'язані з нею явища в різних сферах життєдіяльності держави, несуть у собі чимало викликів і загроз.

Дослідники цієї гострої проблеми дійшли висновку, негативний вплив міграції виражається у посиленні демографічної кризи. Вона є однією з причин ще більшого скорочення населення України. Крім того, оскільки доходи від зовнішньої трудової діяльності в основному використовуються на особисті потреби, то національна економіка не збагачується за рахунок інвестицій від такої великої кількості зовнішніх трудових мігрантів. Трудова міграція також побічно погіршує загальний економічний розвиток країни. Т. Богдан зазначає, що рівень розвитку регіональної економіки в Україні є важливим чинником інтенсивності трудової міграції. Економічно відсталі регіони знаходяться у так званому замкнутому колі: відсутність робочих місць — висока еміграція — брак робочої сили — малі інвестиції — слабка економічна активність — відсутність робочих місць.

Міграція також призводить до розриву сім'ї та зміни гендерних ролей у суспільстві. Крім того, через виконання низькокваліфікованої роботи за кордоном мігранти втрачають свою кваліфікацію та не можуть займати колишні позиції після повернення в Україну. Варто додати психологічні труднощі та соціальну незахищеність українських трудових мігрантів за кордоном [19, с. 74].

Міграційні процеси, що стали світовим явищем, зумовлюють необхідність розв'язання комплексу проблем життєдіяльності мільйонів громадян різних держав, які з різних причин стають емігрантами та іммігрантами. Дослідники цих проблем з Російської Федерації вважають за доцільне теоретичне обґрунтування і введення в науковий обіг окремої галузі педагогічного знання — міграційної педагогіки. Серед прихильників цього погляду слід назвати Гузель Іншатівну Гайсину, доктора педагогічних наук, професора

(з Башкортостану, м. Уфа, Російська Федерація). Вона доводить, що діти з сімей мігрантів — це особливий об'єкт соціально-педагогічної діяльності, психолого-педагогічної допомоги, підтримки. Мова йде про їх постійний супровід з урахуванням вікових особливостей, освітнього рівня, національно-культурних особливостей країни чи регіону, де вони раніше проживали. З'являється низка нових психолого-педагогічних, соціально-культурних проблем адаптації дітей-мігрантів та їхніх сімей в іншомовному культурному просторі до соціально-економічних, етнопонаціональних і культурних особливостей тієї сторони (країни, регіону), що приймає мігрантів [13, с. 95].

Отже, дослідження проблем міграційної педагогіки мають здійснюватися на основі ідей гуманізму, милосердя, полікультурності (мультиполікультурності), толерантності, педагогіки співробітництва, соціального партнерства з батьками, міграційними службами та іншими національними і міжнародними інституціями.

Безумовно, ці ідеї домінують у педагогічній підтримці дітей, котрі в силу різних причин та обставин опинилися в іншому соціально-культурному та соціально-педагогічному середовищі. Як зазначає Г. Гайсіна, «їх реалізація в педагогічній та соціально-педагогічній діяльності створює умови для усвідомлення дітьми-мігрантами смислу життєдіяльності в нових соціально-культурних умовах, розуміння цінності життя, формування потреби і вмінь жити в полікультурному просторі в діалозі з іншими національними культурами» [там само]. Педагогіка діалогу, на думку дослідника, є найважливішим середовищем адаптації і педагогічної підтримки дітей-мігрантів.

Поділяючи такий підхід до міграційної педагогіки, зазначимо, що її об'єктом мають бути не лише діти-мігранти (саме так обґрунтовує цю проблему Г. Гайсіна). В умовах реалізації концепції неперервної освіти — освіти впродовж життя, що набула світового значення, мова йде не лише про дітей-мігрантів, а й про доросле населення різного віку: тут і батьки дітей, і їхні родичі, які стали мігрантами. Для них також потрібні спеціальні навчальні освітньо-культурні програми, які б допомогли їм адаптуватися в нових соціальних, економічних, культурних, етнопонаціональних умовах іншої країни.

Для дорослих-мігрантів принципово важливе значення мають функції неперервної освіти, викладені нами в монографії «Неперервна професійна освіта: філософія, педагогічні парадигми, прогнози» за редакцією В. Кременя — академіка НАН України і НАПН України.

«Завдяки змістовій наповненості й необмеженості в часі неперервна професійна освіта має можливості для виконання важливих функцій, а саме:

- *соціокультурної, розвивальної* (задоволення і розвиток духовних запитів особистості, створення умов для її постійного тривалого зростання);

- *загальноосвітньої, компенсуючої* (усунення прогалин у базовій освіті, її доповнення новими знаннями, що з'являються в умовах інформаційно-технологічної революції);
- *адаптивної* (гнучка професійна підготовка, перепідготовка і підвищення кваліфікації з метою оновлення професійного досвіду, здобуття іншого фаху завдяки постійним змінам на виробництві, розвитку теле- і радіокомунікацій, комп'ютерного доступу до інформаційних банків даних тощо);
- *економічної* (задоволення потреб держави, регіонів, різних галузей промисловості, сільського господарства і сфери послуг у конкурентоспроможних фахівцях, підготовлених до впровадження новітніх технологій, техніки тощо)» [17, с. 350-351].

Наголосимо, що ці функції взаємопов'язані і доповнюють одна одну. Водночас з'являються нові функції, що зумовлено специфікою і динамічністю змін у соціально-культурному розвитку кожної держави на різних історичних етапах.

Історія розвитку неперервної освіти тісно пов'язана з андрагогікою — галуззю педагогічної науки, що займається теоретичними і практичними проблемами освіти, навчання і виховання дорослих. У зв'язку з цим наголосимо, що андрагогічні ідеї, принципи, методи є винятково цінними для проведення освітньо-професійної і соціально-культурної роботи з дорослими-мігрантами.

Відомий російський компаративіст О. Джуринський вводить у науковий обіг поняття «педагогічна адаптація іммігрантів». Вчений доводить доцільність такого підходу на прикладі США, Канади та Австралії. Традиції міжкультурного спілкування, що історично склалися в цих країнах, полегшують адаптацію іммігрантів.

Вважаємо за доцільне наголосити на унікальності міграційної політики цієї держави. Тут варто звернутися до історичних аспектів міграції як важливого напрямку досліджень із загальної педагогіки та історії педагогіки. Проілюструємо цю думку на прикладі Українсько-канадського проекту «Децентралізація управління професійним навчанням в Україні». Цей проект здійснюється завдяки ініціативі та активній творчій діяльності вчених Саскачеванського інституту прикладних наук і технологій, а також ученим Технологічного інституту Північної Альберти. У зв'язку з цим не можемо не згадати про українську діаспору в Канаді. Адже українська еміграція до Канади, літопис якої нараховує вже понад століття, — це хвилююча і ще не розкрита об'єктивно сторінка в історії народів України і Канади. І перша, і друга, і третя хвилі еміграції українців до Канади — це невід'ємна частина світової історії, в якій — і великі страждання, й велетенська праця наших земляків за океаном, і цінний досвід їхнього навчання, професійного утвердження й громадянського розвитку в полікультурному середовищі іншої країни. Така активна трудова діяльність допомогла їм не тільки вижити, утвердитися, а й досягти високих результатів в обраній виробничій сфері, в освіті, культурі

і науці [16, с. 11]. Понад один мільйон канадців українського походження на початку ХХІ століття, як і їхні діди, прадіди, пам'ятають свої українські корені, поважають свою спадщину [6, с. 72-74].

За умов цивілізаційної державної політики Канади щодо іммігрантів українці зростають професійно, культурно і соціально. Дослідження стартових можливостей соціальної мобільності українців у Канаді, яке здійснює В. Макар, дало змогу довести, що чимало наших земляків із переселенців-бідняків перетворилися у власників фермерських господарств. Такі позитивні зміни відбулися внаслідок сприятливіших умов, які їм надавала країна поселення, а також багатолітньої праці самих українців. Добре відомо, що чимало канадських громадян українського походження досягли значних успіхів у виробничих сферах, у різних галузях науки і культури, у сфері послуг та в управлінській діяльності на федеральному і провінційному рівнях [12, с. 170-174].

Доречно зазначити, що це стосується також і поляків, які емігрували до Канади, Австралії, США та інших держав. Ними пройдено складний шлях соціальної адаптації, навчання (в загальноосвітніх, професійних навчальних закладах та в системі університетської освіти). Це шлях утвердження в процесі праці (від фізичної, обслуговуючої праці на перших етапах емігрантського життя — до культурно-освітньої, викладацької, управлінської — після закінчення вищих навчальних закладів й відповідної професійної адаптації).

Вважаємо, що ці проблеми потребують спеціальних порівняльних досліджень з психології праці. Опублікування їх результатів дозволить виявити нові пласти наукового знання, передусім з педагогіки і психології праці, професійного розвитку українця, поляка, словака, росіянина та ін. в полікультурних умовах іншої держави.

Повернемося до особливостей міграційної політики Канади. В цій країні у вихованні та навчанні мігрантів приділяється постійна увага врахуванню особливих культурних інтересів не лише тих переселенців, які вже давно тут проживають, а й нової імміграції. Відстежуючи це педагогічне явище, О. Джуринський підкреслює, що педагогічні проблеми пропонується розв'язувати на основі підтримки як «культур спадщини» (аборигенів і нащадків поселенців, які прибули до другої половини ХХ століття), а також культур «нової імміграції». У сучасних умовах «фокус виховання» все помітніше повертається й спрямовується на подолання культурної дискримінації недавніх переселенців — мігрантів з Азії.

Слід підкреслити, що ефективною є диференційована система державної підтримки освіти мігрантів у США, Канаді та Австралії. В цих країнах здійснюється спеціальне навчання мігрантів різного віку — і дорослих, і дітей. Для цього створюються школи різних типів: двомовні й багатомовні.

Федеральний центр освіти мігрантів створено у США. На законодавчому рівні чітко окреслено його завдання: надавати конкретну

допомогу мігрантам в здобутті освіти, координувати цю діяльність, забезпечувати необхідні умови для реалізації рівних прав мігрантів у здобутті освіти. Цей центр здійснює цільове фінансування федеральних освітніх програм для мігрантів: двомовного навчання; освіти дорослих; ліквідації неграмотності; фінансової та іншої підтримки студентів-мігрантів, які навчаються у вищих навчальних закладах; підтримка діяльності спеціальних шкіл для іммігрантів, що мають назву «прискорені школи» [13, с. 68].

Для дітей і підлітків з іммігрантських родин у країнах Західної Європи організовано компенсувальне навчання. Його особливість полягає у створенні додаткових умов і можливостей для учнів-мігрантів, які відстають у навчанні. Організація такого навчання спрямовується на ліквідацію прогалів у знаннях учнів, подолання їх неспішності. Діяльність шкіл цього типу будується на основі їх постійної співпраці з батьками, сім'єю учня. В їх штаті передбачено посади психологів, спеціалістів з професійної орієнтації, психотерапевтів. Системою компенсувального навчання передбачено проведення додаткових занять, мала наповнюваність занять, створення класів адаптації.

Відповідно до програм компенсувального навчання для мігрантів створено навчальні заклади «другого шансу». У початкових школах для них створюються спеціальні класи адаптації. В них навчаються діти з сімей мігрантів, які не здобули освіти в тих країнах, де вони жили раніше. Широка мережа таких шкіл та адаптаційних класів діє в Іспанії, Нідерландах, Франції та інших країнах.

Цікавим є досвід Франції. Впродовж останніх майже двох десятиліть у цій країні реалізуються спеціальні програми компенсувального навчання іммігрантів. Для них створюються початкові «класи французької культури»: в них діти впродовж року інтенсивно вивчають французьку мову. Після такого однорічного навчання їх переводять у звичайні класи.

Одним з найгостріших і найскладніших питань є професійна підготовка і працевлаштування молодих людей-мігрантів. У 2006 році Уряд Франції запропонував відмінити обов'язкову загальну середню освіту. Після 14 років кожний підліток має право залишити загальноосвітню школу, пройти навчання на прискорених професійних курсах й працювати. О. Джуринський досить об'єктивно оцінює таке рішення Уряду Франції. З одного боку, школа позбавляється від ледарів, які не бажають вчитися, а також від хуліганів, порушників дисципліни, значна частина яких із середовища іммігрантів. Водночас такий крок Уряду цієї країни може поглибити прірву між такими молодими людьми, які мають можливість здобути вищу освіту, та іммігрантами, які втрачають таку можливість [13, с. 69-70]. Зрозуміло, що без здобуття повноцінної освіти вони в майбутньому не зможуть знайти достойну роботу.

Обов'язкові річні курси для культурної адаптації всіх іммігрантів запроваджено в Нідерландах. Поряд з голландською мовою вивчаються історія, культура, право країни. Одним із важливих напрямів цієї діяльності є білінгвальне навчання іммігрантів у дусі міжкультурного діалогу. Так, у Данії іммігранти можуть віддавати дітей у школу з навчанням датською та рідною мовами. У Німеччині в багатьох початкових школах викладання ведеться німецькою мовою та мовою іммігрантів. Можна навести чимало таких прикладів по країнах Європейського Союзу.

Стрімкі міграційні процеси, що відбуваються в усьому світі, свідчать про помітне зростання мультикультурності соціумів. За таких умов постають нові педагогічні завдання, спрямовані на соціалізацію іммігрантів, формування культури міжнаціонального спілкування, попередження конфліктів етнокультурного характеру.

Отже, на початку ХХІ століття, значно зростає потреба в дослідженнях з проблем міграційної педагогіки. Теоретико-методологічне обґрунтування її засад, визначення напрямів досліджень на основі міждисциплінарного підходу, створення творчих наукових колективів сприятиме посиленню уваги до забезпечення взаємозв'язку соціальної, культурної, мовної адаптації. Без цього не може бути успішною і професійною адаптація громадян. Широкий комплекс проблем соціально-педагогічного супроводу іммігрантів та емігрантів різного віку потребує цілеспрямованої державної політики на основі міжнаціональної допомоги.

Результати досліджень з цієї актуальної проблеми дозволять сформулювати аналітичну базу, необхідну для прийняття виважених рішень щодо регулювання трудових міграцій, соціального і правового захисту громадян України, які працюють за кордоном, поліпшення реінтеграції мігрантів, що повертаються та більш ефективного використання трудового потенціалу України [18].

Шукаючи шляхи розв'язання цих надзвичайно складних проблем і в кожній країні, і на міжнародному рівні, варто звернутися до спадщини Яна Павла ІІ. Як духовна особа, вчений-теолог, філософ, педагог-гуманіст, Святий Отець неодноразово звертався до положень Декларації прав людини, глибоко аналізував різні аспекти життєдіяльності людини-іммігранта й емігранта, особливо духовні, психологічні, соціально-педагогічні. Він наголошував, що необхідно з високою відповідальністю підходити до розв'язання цих складних й водночас життєво важливих питань [1, с. 317-319]. Адже від рівня духовності, цивілізованості, толерантності, полікультурності, милосердя, правових засад залежать долі мільйонів людей, які мають право на імміграцію та еміграцію.

Ось чому теоретико-методологічне обґрунтування міграційної педагогіки, з урахуванням результатів досліджень із психопедагогіки та педагогіки, об'єднання навколо її ідей вчених — представників різних галузей наукового знання (філософії, соціології, психології,

демографії, медицини, економіки та ін.) — це важливе завдання не лише загальнонаціонального, а й міждержавного, міжнародного рівнів.

Література

1. Jan Paweł II. Encyklopedia Nauczania Moralnego / pod red. ks. prof. dr. hab. Janusza Nagórnego, ks. dr. hab. Krzysztofa Jeżycy. POLWEN. — Polskie Wydawnictwo Encyklopedyczne : Radom, 2005. — S. 317-319.
2. Developing Migration Policy [Електронний ресурс] / International Organization for Migration. — Режим доступу : www.iom.int.
3. Большой Российский энциклопедический словарь / ред. : А.Е. Малахов, Л.И. Петровская, В.М. Смолкин. — М. : Научное издательство «Большая Российская энциклопедия», 2007. — 1887 с.
4. Економіка України за 2003 рік // Урядовий кур'єр. — 2004. — № 18. — С. 3.
5. Ерфан Є. А. Особливості міграційних процесів в Україні та проблеми її інтеграції в міжнародний ринок праці / Є. А. Ерфан // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Економіка. — 2004. — Вип. 16. — С. 77.
6. Заячук Ю. Вищі українознавчі інституції в Канаді : Центр Українських Канадських студій / Юлія Заячук // Рідна школа. — 2003. — № 1. — С. 72-74.
7. История Европы // Норман Дэвис ; пер. с англ. Т.Б. Менской. — М. : АСТ ; Москва : Хранитель, 2006. — 946 с.
8. Ільтьо І. Україна в контексті світових міграційних процесів / І. Ільтьо // Міграція і толерантність в Україні : зб. ст. / за ред. Ярослава Пилинського. — К. : СтилоС, 2007. — С. 21.
9. Киреев А. Международная экономика. Международная микроэкономика: движение товаров и факторов производства : учебное пособие для вузов / А. Киреева. — М. : Международные отношения, 1999. — Ч. I. — С. 321-341.
10. Козик В. В. Міжнародні економічні відносини : навчальний посібник / В. В. Козик, Л. А. Панкова, Н. Б. Даниленко. — К. : Знання-Пресе, 2006. — С. 232.
11. Кравченко В. Г. Тенденції трудової міграції в Україні / В. Г. Кравченко // Часопис Київського університету права. — С. 127.
12. Макар В. Про стартові можливості соціальної мобільності українців у Канаді / Віталій Макар // Українська діаспора. Рік видання 1; Число 2: Інститут Соціології Академії Наук України, Редакція Енциклопедії Української Діаспори при НТШ (США). — Київ-Чикаго, 1992. — С. 170-174.
13. Миграция : материалы «Круглого стола» / под общ. ред. С. К. Болдыревой. — М. : Изд-во Московского социально-психологического института ; Воронеж : Изд-во НПО «Воронеж», 2007. — С. 68.
14. Міграційні процеси в Україні : сучасний стан і перспектив / за ред. О. В. Позняка. — Умань, 2007. — 276 с.
15. Міграція і толерантність в Україні : зб. ст. / за ред. Ярослава Пилинського. — К. : СтилоС, 2007. — С. 5-6.
16. Ничкало Н. Г. Ідеї канадського досвіду професійної освіти в українській перспективі / Н. Г. Ничкало // Професійно-технічна освіта. Спецвипуск. Українсько-канадський проект «Децентралізація управління професійним навчанням в Україні». — 2007. — С. 11.
17. Ничкало Н. Г. Сучасні проблеми розвитку системи неперервної професійної освіти: вітчизняний і зарубіжний досвід / Н. Г. Ничкало // В кн. : Неперервна професійна освіта : філософія, педагогічні парадигми, прогноз / за ред. В. Г. Кременя. — К. : «Наукова думка», 2003. — С. 350-381.

18. Представництво Євросоюзу в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [/http://eeas.europa.eu/delegations/Ukraine/press_corner/all_news/news/2013/2013_05_31_2_uk.htm](http://eeas.europa.eu/delegations/Ukraine/press_corner/all_news/news/2013/2013_05_31_2_uk.htm).
19. Украина. Расширенный миграционный профиль... – С. 74.

1.4. Проблеми людської праці в українській літературі: психологічні аспекти

*«При Майстрах якось легше, Вони – як Атланти.
Держать небо на плечах. Тому і є висота».*
Ліна Костенко

В усі часи людина повсякденно працювала, мріяла й була щасливою, якщо любила свою працю. Вона страждала і хворіла не лише фізично, а передусім духовно, коли була пригноблена в праці, коли не любила свою професію, але змушена була працювати заради заробітку. А якою неповторною була радість, коли створювала такий витвір образотворчого, архітектурного, літературного, музичного, декоративно-ужиткового мистецтва, який був утіленням її мрій і залишався навки для сучасників і прийдешніх поколінь. Улюблена праця, осяена божим натхненням, дає творчі сили, народжує прекрасні ідеї і створює такий стан душі і серця, що дарує світлі, сонячні почуття, оптимізм, негасиме прагнення долати перепони на життєвій ниві.

Саме тому людська праця оспівана і в усній народній творчості багатьох народів світу, і в прозі, і в поезії, і в драмі, і в опері. В українській літературі ця тема червоною ниткою пронизує невимрущу творчу спадщину народу на різних етапах його історії.

Як відомо з літературних джерел, у старослов'янській мові, поняття «трудитися» і «працювати» розрізнялися. З плином часу ці відмінності дещо стиралися / знівельовувалися (пор.: *трудитися* – «докладати багато зусиль, щоб зробити, створити, розв'язати що-небудь» [25, т. X, с. 293], *працювати* – «докладати багато зусиль для виконання якоїсь роботи». Зазначимо, що повної взаємозамінності між *роботою*, *працею*, *трудом* у сучасній українській мові немає: *праця* «робота, труд» [25, т. VI, с. 543], *робота* «праця, труд» [25, т. VIII, с. 587], *труд* «наполеглива праця людини» [25, т. X, с. 292], напр.: *розумсва праця* і *розумова робота*, але не *розумовий труд*, *фізична праця* і *фізична робота*, але не *фізичний труд*.

Безмежний смисловий простір лексем із коренем *труд-* широко використовується не тільки для характеристики труднощів, випробувань (укр. *трудний* «сповнений багатьох труднощів, випробувань; критичний» [25, т. X, с. 294], фізичного стану суб'єкта, коли він виступає синонімом *важкий* («який здається важким внаслідок втоми, слабості»), а й також морального і психологічного (пор. укр. – *трудно* «тяжко фізично; важко», напр.: *Він дивився на все це, а серце його, наче хто давив у лежцатах, так йому було боляче та трудно* (Панас Мирний) [25, т. X, с. 295].

Добре відомо, що подвижницькими можуть бути *труд*, рідше *праця*. Духовне начало характерне саме для труда: *духовний труд*, *праведний труд* — «який дотримується заповідей, моральних приписів», *подвижницький труд*. Український *трудоітник* — це не просто *трудоіщий*, а «той, хто багато працює й живе зі своєї праці» [25, т. VII, с. 297]. Український *робітник* «той, хто створює матеріальні цінності», *робочий* «який працює, живе своєю працею; трудовий» [25, т. IX, с. 585-588]. Про надзвичайно велике значення труда-праці в житті нашого народу свідчать прислів'я: *без труда нема плода; від трудів праведних не наживеш палат камінних; білі руки чужі труди люблять; труд чоловіка годує* тощо. Натхненно, неповторно, з глибокими філософськими роздумами оспівував Максим Рильський: «*Ми працюємо любимо, що в творчість перейшла*» [16].

У наукових дослідженнях і художніх творах, присвячених проблемі української ментальності і свідомості українського народу, цілком закономірно праця людини асоціюється із землею і, відповідно, із селом. Лейтмотивом багатьох творів генія українського народу Т. Шевченка є Богом обрана земля для нашого працюючого народу.

Тарас Григорович возвеличив і «освятив» українське село й підняв його до світлого образу «раю на землі»:

Село! І серце одпочине.
Село на нашій Україні —
неначе писанка, село...
А кругом широколисті тополі,
а там і ліс, і ліс, і поле,
і сині гори за Дніпром.
Сам Бог витає над селом [33, с. 29].

У Шевченковій творчості праця постає і як головна рушійна сила, що приносить достаток, радість та повноцінне життя на землі:

«Плугатарі з плугами йдуть,
Співають ідучи дівчата,
А матері вечерять ждуть» [33, с. 322].

Доречно зазначити, що в цих задушевних і сердечних словах простежується ідея невмирущості, наступності поколінь, духовного взаємозв'язку дітей і батьків.

Одухотворено писав про працю й Олександр Довженко: «Прекрасна людина в бою за Батьківщину. Прекрасна вона в стражданнях і в смерті за неї. Але найсвітліша краса її в труді» [3]. Філософсько-поетичний вислів «найсвітліша краса її в труді» підносить працю людини до високої духовної категорії, що органічно пронизує все життя людини.

З давніх-давен усе життя людини, її повсякденна праця були пов'язані із землею. Тому не випадковим є те, що в українській

літературі другої половини ХІХ ст. представлено досить широкий і водночас глибокий духовний спектр значень слова «земля». Земля була для селянина всім, оскільки годувала його сім'ю, дарувала радість й віру, що все буде в житті добре і нині, і в майбутньому. Земля додавала йому духовності, мудрості, сили й людської краси. Він не міг уявити свого повноцінного існування без землі. Ось чому завжди звертався до неї як до годувальниці. А щоб вона була справжньою годувальницею, для цього потрібна повсякденна праця — кваліфікована, професійна (аби не нашкодити їй), а головне — праця з любов'ю, одухотворена найкращими людськими почуттями.

Мірилом духовних цінностей, «всеплодющою матір'ю» виступає земля у М. Коцюбинського: «Земля... Яка ти розкішна, земле. Весело засівати тебе хлібом, прикрашати зелом, завітчувати квітами. Весело обробляти тебе. Тільки тим ти недобра, що не горнешся до бідного. Для багатого пишаєшся красою, багатого годуєш, зодягаєш, а бідного приймаєш лише в яму. Але ще дочекають наші руки обробляти свої ниви, свої городи, садки» [11] — у цих словах глибока філософія життя І. Карпенка-Карого. «Ох земелько, свята земелько — Божа ти донечка. Як радісно тебе загрибати докупі, в одні руки... Приобрітав би тебе без ліку. Легко по своїй власній землі ходити. Глянеш оком навколо — усе твоє: там череда пасеться, там орють на пар, а тут зазеленіла вже пшениця і колосується жито: і все то гроші, гроші, гроші... Кусочками, шматочками купував...» [7] — у цих роздумах І. Карпенка-Карого прекрасно втілено риси особистості українського селянина. Панас Мирний писав: «І що я без землі? — вертілося у його похнюпленій голові. — Людський попихач... Наймит... Без землі — нема волі... Земля тебе годує... земля хазяїном робить... А без землі — усе пропало... і моя надія пропала...» [12]. Нині стали афоризмом оці невмирущі слова «Без землі — нема волі». На нашу думку, на початку ХХІ століття вони мають бути.

Така ж ідея простежується і в «Поемі про море» О. Довженка, де опоетизовано красу людини в праці, а також красу людини праці. Глибокою філософською думкою закінчується цей твір: «Любіть землю! Любіть працю на землі, бо без цього не буде щастя нам і дітям нашим ні на якій планеті». Незаперечно, що такі слова є глибоко символічними, вони є своєрідним духовним заповітом письменника-борця і творця молодому поколінню [3].

М. Стельмахович наголошував: «З давніх-давен вважалося, що навіть у найбільшому горі очищає, зціляє душу, повертає до життя саме праця» [26]. Підтвердженням цього положення можуть бути результати аналізу фольклорних і художніх творів, що дозволяє розширити і поглибити розуміння поняття «праця». У творах Т. Шевченка, його зміст знаходить втілення за такими напрямками: «праця — виснажена втома»; «праця — труднощі, туга, турботи», «праця — благо»; «праця — добро», «праця — натхнення»; «праця

— «здоров'я», «краса», «духовне багатство», внутрішня краса людини», «саморозвиток людини».

Осмыслюючи напрям «праця — виснаження, втома; труднощі, туга, турботи», зазначимо, що в селах і сьогодні поширені такі вислови: *заробляти кривавими мозолями, своїм горбом; натирати мозолі (мозоля)*. «Все то зароблене тяжким кривавим трудом, твердими мозолями двох рук...» — пише У. Самчук у романі «Волинь» [17]. Один із героїв цього роману розмірковує так: «Я сам син бідного селянина, який родився і вмер на риллі у праці, у ярмі. До мозку костей знаю, що значить вперта день-денна в поті, бруді, в голоді каторжна праця, наслідки якої: болі, болі і тільки болі. Хто з вас скаже, що за своє життя прожив хоч один щасливий день, добре з'їв, гарно одягнувся, не мав турбот? Ніхто, бо ми діти праці, діти землі, ми не маємо на це змоги. Ми, як та машина, щодень і ніч тягне цілу фабрику, не сміємо зупинитися, випростатися, відпочинути» [12, с. 570]. Цей талановитий письменник з боєм пише і про свою героїню Марію: «...клопоти, праця зім'яли її молодість і красу» [19, с. 87].

Не може залишити сучасного читача байдужим і морально-психологічна повість О. Кобилянської «Земля». Письменниця розкриває повну залежність селян від праці на землі й психологічно доводить, що причина братовбивства пов'язана не із землею, витоки вчинків героїв — у їхніх душах [8].

Привернемо увагу ще одного життєво важливого аспекту цієї проблеми. Втрату можливості працювати на рідній землі та вирощувати хліб Василь Барка розцінює як втрату механізму родинно-колективної пам'яті. Передаючи технологічні прийоми обробки землі своїм дітям, селяни зберігають основи хліборобсько-селянської етики, яка є складовою традиційної народної моделі світосприйняття. Так, герой роману «Жовтий князь» Мирон Катранник розмірковує: «Ти, хлібороб від старих предків, мусиш гинути з родиною, бо кувачі гріха звеліли кожному виконавцеві своєму: «Вбий душі!». А так мало ти хотів — дрібного місця під небом; трудячись на клаптику землі, кормити дітей і одягати» [15].

На глибинному психологічному рівні митці розкривали драматизм праці і в часи радянські, коли шпальти газет рясніли ідилічною картинкою — прославленням сумлінної праці на благо соціалістичної Вітчизни, а про справжні реалії тогочасного села, внутрішній стан трудівників не йшлося. Боєм сповнені роздуми В. Симоненка про «многотрудне життя» простої доярки в «Думі про щастя», її переможні звіти про досягнення і виснажливі будні [16].

Виснажлива праця не могла зробити людину щасливою. Навпаки, вона обкрадала, відривала її від сім'ї, дітей, збіднювала життя — такі ідеї знаходимо в оповіданні О. Гончара «Соняшники», а також у кіноповісті «Україна в огні» О. Довженка. Дівчата-колгоспниці зводили греблю, з ранку до ночі працювали в полі, отримуючи за це лише палички-трудодні. Бездушне ставлення державних чиновників

до людей праці знаходить підтвердження і в поезії «Некролог кукурудзяному качанові, що згнив на заготпункті» В. Симоненка. У гостро сатиричній формі поет засуджує злочинне ставлення до важкої праці людини на землі, нехтування життєво важливих потреб та інтересів людини, її приниження. Мимоволі виникає риторичне запитання: чи може бути справедливість у такому суспільстві, в якому гине тоннами врожай, а бідного дядька судять як злодія, можливо, за кілька вкрадених качанів? [20, с. 148].

Та не випадково саме «праці», попри всю її важкість, народ віддає перевагу перед лінощами, бо «праця є благо», працьовитість є однією із основних цінностей, які характеризують людину у побутовій свідомості всіх народів. Основою цього є невимрущі заповіді загальнолюдських цінностей: люби родичів своїх, не залишай в біді приятеля свого, самовдосконалюй Розум, Тіло, Душу.

Так, Василь Барка у романі «Жовтий князь» неодноразово підкреслює глибинне значення селянсько-хліборобської праці у системі народнорелігійної моралі. Праця допомогла одному з героїв твору селянину Корнію стати авторитетним господарем. Йому «все більше пізнається смак і радість праці...». «...Земля втягує у своє нутро і наповнює жили, розум і ціле єство твердим звичками. Корній чує вже це... він стає людиною». Праця біля землі змінила грубого матроса Корнія на турботливого чоловіка, дбайливого господаря, мудрого батька, який своє життя звиряє за Божими Законами та нормами народної моралі. Що ж саме зумовило ці зміни? Найголовніше, це праця на землі. Письменник розкриває, як поступово прокидається в Корнія споконвіку притаманна українцям любов до землі. Праця вже не тільки годує, а й виховує, облагороджує. Як пише автор, «у своїй роботі чув Корній присутність вищої сили» [1]. Корній — типовий образ селянина, що своєю працею творить добробут своєї родини й своєї Вітчизни.

Невмируща ідея «праця — добро» розкривається в багатьох художніх творах на основі образів хліба, батьківської хати, жінки-матері, батька-майстра. Так, в обрядовій поезії часто фігурують образи дарів хліборобської праці: *зерно, хліб, жито, пшеницю: в радує жито, всяка пашниця, всяка пашниця і всяка земляця; та вродиться нам пшеничне стебло, Пшеничне стебло, пшеничне зерно. Та й ізберемо жінці молодіці, Та й ізіжнемо в дрібонькі сніпки, Та й ізложимо в золоті кіпки* [34, с. 23, с. 36].

Не можна не згадати і про творчість Дмитра Павличка. В оспівуванні проблеми людської праці поет-громадянин піднімається до проблеми державотворення, становлення незалежної України. Він переконаний, що вона має розвиватися завдяки ментальному досвіду української нації, стійким хліборобським традиціям, прагненню до естетичності життя:

Нема такого хліба на землі,
Як той, що моя мати випікала
На листі горіховому в печі,
Глибокій, мов тунель коло Яремчі.

Як небо зорями, той мамин хліб
Обсипаний був зернятками тмину,
Він кликав і манив мене здаля,
Як свято пахощів у нашій хаті.

Я не збагну ніколи, як вмістилось
Моє життя в маленькім слові: хліб,
Вселенна — в зірці тмину запашного.

Живе в нім мати, що давно померла,
І той горіх, що з туги всох за нею,
Мені у тому слові шелестить [13].

Батьківську хату, побут, працю завжди пов'язують із жінкою — хранителькою домашнього вогнища. Саме українська жінка впродовж століть виконувала всі функції в час майже постійної відсутності чоловіка в домі: *«Дім держиться не на землі, а на жінці»*. В повісті «Людина» О. Кобилянська зображує працю як шлях до свободи жінки; ця праця робить головну героїню Олену Ляуфлер незалежною, свідомою власної гідності.

Героїня роману Василя Барки «Спокутник і ключі землі» згадує свою матір саме як виконавицю незмінної жіночої роботи: «Коли я дивилася на жниць, пригадала маму: який милий смуток обгорнув душу. Мати жне серпом, намориться страшенно, а підвівшись, погляне — такий усміх щасливий. Моя терпеливиця...» [1, с. 103].

Добрим символом естетичного смислу слова «праця» в усній народній творчості й художніх текстах виступає лексема «рука». *«Один жіночний палець потягне більше, як ярем волів»; «Без жінки — як без рук»*. Говорячи про мамині руки, В. Стус талаповито використовує образні реалістичні порівняння:

І спрацьовані руки, мов кореневища дубові,
вузлуваті, скоцюрблені, скляклі, неначе горіх,
пишуть вір ієрогліфи, крики своєї любові,
осягнути якої немога і навіть зближатися гріх... [27, с. 90].

Батькові руки у фольклорі — *дужі, трудові, теплі і непрочуд надійні, золоті* — виступають символом міцного господаря і захисту. Говорячи про батькові руки, Василь Стус витворює один-єдиний, але такий промовистий епітет — знову *«спрацьовані»*: *«А десь там мій батько старий помирає, спрацьовані руки до неба здійсмає...»* [28, с. 1].

У поетичному світі Василя Симоненка людська праця, передусім селянська, показана через символ «сонце» і «руки»:

Встало сонце і впало в очі,
Хмари втому зняли з плечей —
Служать людям ці руки робочі,
Сонце людям гріє з очей [20, с. 57].

Працьовиті руки — основний чинник подолання кризових ситуацій, рятувником життів у період Другої світової війни. Зокрема, саме селянські руки рятували мільйони життів від голодної смерті:

Цілюю руки,
Що крутили жорна
У переддень космічної доби [21, с. 58].

Родина завжди була тим соціальним осередком, у якому кожен її член сумлінно виконував обов'язки і відповідав за свою працю перед іншими членами родини та громадою. Виховання дитини відбувалося насамперед через працю, формування в неї духовно зорієнтованого ставлення до власної діяльності: *«Роби так, щоб батьку-матері не було соромно від людей»*. Навіть на запитання про вік дитини батько часто відповідав: *«Та вже пастушок, погонич, робітничок, косар»*.

Доречно тут пригадати бабусині і мамині колискові пісні, утішки, заклички, в яких герої вчать і дрова рубати, і піч топити, і вишивати, і почесній справі ковальства. Натомість засуджувалися сім'ї батьків, які не дбали про виховання роботящих дітей: *«То поганого кореня дитина», «У лінивої дочки брудні сорочки»*.

В українській народній творчості з ремеслом завжди пов'язували передусім образ батька. Народна мораль ґрунтувалася на авторитеті батькового слова: *Хоч батько і скуний на слово, але воно є законом; Не навчив батько, не навчить і дядько; Не той батько, що породив, а той, хто до ума довів*. Батько — це захисник своєї дитини, він уособлює гідність, свободу і стійкість духу свого роду, формує в дітей такі фізичні і вольові якості, як витривалість, незламність духу, дисциплінованість, любов до праці.

У щедрівках батька величають *господарем, хазяїном, газдою*. *Господаря пізнають по воротах: Газду можна пізнати по дворові, а газдиню по коморі; Без хазяїна [і] хата (земля, дім) сиротина; Без господаря хата (дім, земля) стають сиротами, «двір (дім, товар) плаче»*. Добрий (справний, на всю губу) господар, коли є добрий дім, добре господарство, бо добрий господар має роботящі руки, пильне око, день і ніч у роботі. Добрий господар — у якого «й соломина не пропаде». Немає доброго господаря (тобто є поганий, кепський, як з собачого хвоста сито), тоді «пусто в хліві», «вітер у повітці гуляє», «худоба сумує», «ладу не жди» [14].

Усна народна творчість пронизується філософією світосприйняття українців, побудованої на основі ідей людино- та природоцентризму. Так, в колядках і щедрівках звертанням до господаря пригаманні смислові відтінки, які передають народну естетику праці,

свідчать про повагу до хліборобської праці, до селянського побуту, про духовне ставлення до землі й природи загалом.

Своєрідним відображенням визначних суспільством життєвих цінностей були українські колядки і щедрівки:

Щедрий вечір, добрий вечір,
Добрим людям на здоров'я!

Сивії воли впрягати в плуги.
В луги впрягати, лани орати,
Жито, пшеницю та й засівати,
Жито, пшеницю, всяку пашницю [34, с. 35].

Народних майстрів з давніх-давен вважали справжніми родинними педагогами: з дитини-ангела вони творили громадянина, визначали професійну долю сина і доньки. Рід майстрів символізували *плотники* (ті, хто будують хату), *критники* (покрівельники), *кровельщики*, *ліпари* (робітники, які обмазують стіни глиною), *камінщики* (ті, хто чистить димарі), бо хазяйську, кріпку, світлу, багату хату ставили, слідуючи батьківським технологіям і законам роду. У селах працювали *санники* (ті, котрі виготовляли сани), *мотузники*, *шорники* (виготовляли зброю для коней, хомути, сідла), *валяшники* (з вовни робили валянки), *гребінники* (ті, котрі виготовляють гребні і гребінці для прядіння), *ложкарі* (виготовляли ложки, миски, хорешні (для печіння короваю), топорича на сокири, дерев'яні граблі), *бортники*, *теслярі*, *ковалі*. «По роботі пізнавали майстра», бо «без сокири не тесляр — без голки — не кравець». У разі відсутності священника в селі саме ремісники, майстри-ковалі передусім благословляли на шлюб.

Народні умільці часто виступали ініціаторами спільної толоки (рос. — «помочі», білор. — «талока», болгар. — «тлака», польськ. — «тлука»). Так називають форму колективної, доброї, неоплачуваної взаємодопомоги. До толоки приймалися лише трудівники з чесного роду. Толокою закладали хату, копали криницю, виконували польові роботи, прокладали першу борозну на Благовіщення на городах удів та сиріг. Про значення толоки говориться в українських прислів'ях, наприклад: «*Без толоки як без руки: ні хати не зробиш, ні сіна не скосиш*», «*Як роблять у купі, так не болить у пупі*» (Див.: Семенов О. М. Мова ремесла в естетичному розвитку педагога: родинний досвід і реалії сьогодення // *Учитель мистецьких дисциплін у дискурсі педагогічної майстерності* : монографія / І. А. Зязюн, Г. Г. Філіпчук, О. М. Отич та ін.; за наук. ред., передм. і післямова О. М. Отич. — Бердянськ : Видавець Ткачук О. В., 2013. — С. 81-98).

Праця, що виконується охоче, з бажанням, є легкою — ця тема наскрізно проводиться в пареміях: «*Кожна робота легка, коли охоче її робити*»; «*Як є охота, то й під гору потягне, а як нема, то і з гори не трутить*».

Неможливо без щему у серці читати вірш Л. Костенко «Умирають майстри»:

Умирають майстри, залишаючи спогад, як рану.
В барельєфах печалі уже їм спинилася мить.
А підмайстри іще не зробились майстрами.
А робота не жде, її треба робить.
І приходять якісь безпардонні пронози.
Потираючи руки, беруться за все.
Поки геній стоїть, витираючи сльози,
метушлива бездарність отари свої пасе.
Дуже дивний пейзаж: косяками ідуть таланти.
Сьоме небо своє пригинає собі суєта.
При майстрах якось легше. Вони — як Атланти.
Держать небо на плечах. Тому і є висота [10, с. 196].

Мудрі й хвилюючі образи видавної української поетеси-філософа Ліни Василівни Костенко спонукають до роздумів. Чи навчилися ми шанувати отих «майстрів-Атлантів», які держать небо на своїх плечах й творять невмирущі цінності для історії людства? Чому нерідко в повсякденному житті набувають поширення оті «безпардонні прогнози», а «геній стоїть, витираючи сльози»? Чи стала реальністю в державній політиці турбота про модернізацію професійної освіти, що покликана виховувати підмайстрів і майстрів, формувати виробничий персонал нової генерації? Чому викладач і майстер виробничого навчання сучасної професійної школи принижені в нашій країні, мають низьку заробітну плату й соціально незахищені? І кількість отаких риторичних запитань, на жаль, динамічно зростає...

«І жити треба не абияк, а добре»; «Трудом ...треба вчити ...працювати на совість», — наголошує Платон Ангел. П'єса «Дикий Ангел» О. Коломійця — це твір про те, що людина праці має жити гідно, що тільки працею можна заробити матеріальні блага. Платон Ангел не дозволяє дітям ледарювати й рахує кожну копійку, бо прагне навчити дітей жити у праці задля щастя й добробуту [9, с. 23]. Крім того, у п'єсі постає питання про відповідальність за свою роботу. Письменник червоною ниткою проводить думку про те, що не треба соромитися праці, оскільки соромно лише нічого не робити, нічого собою не являти.

Ключовою й багатородною ідеєю тут є батьківська любов та прагнення зробити кожному якомога більше добра: «Кожного мушу бачити і за кожним наглядати! Споконвіків так велено батькам!», — констатує Платон [там само]. Відчувається відповідальність батька за синів і доньку. Ангел присвячує своє життя для творення доброї справи в загальнолюдських масштабах, бо родина — це одиниця держави, нації, народу, і від добробуту та їх злагодженості залежить успіх більшості. Така висока місія батька втілюється і в змісті його прізвища.

«Праця — це натхнення», «вершина людського духу». У літературно-філософських творах Григорія Сковороди високохудожньо втілено образ людини, її природної і сродної праці. Саме такої праці, до якої людина має природний нахил, хист, здібності та інтерес. Ця праця повинна бути внутрішньою потребою й обов'язком кожної людини. Ідеалом суспільства для Г. Сковороди було суспільство працівників, які пізнали радість творчої праці: «...пчела есть герб мудрого человека, в сродном деле трудящагося» [23, с. 126]. Процес праці осмислюється у філософському контексті як насолода і відчуття щастя навіть незалежно від його результатів. Видатний український мислитель називає мертвою душу, яка не знайшла спорідненої праці й не віддана своєму природному ділу: «Ліпше бути природним котом, ніж із осячюю бородою левом» [22, с. 432].

У притчі «Вдячний Еродій» Г. Сковорода проводить таку цінну ідею: природа добра, наймудріша, вона все створила і дає своїм створінням знання, моделі поведінки, необхідні для життя. Вчитель і лікар — лише помічники природи, а не її володарі. «Якщо все буде наймудріша і блаженна природа, тоді хто, як не вона, зціляє і навчає? Всяка справа спіє, якщо вона вказує дорогу. Не заважай тільки їй, а коли можеш, усувай перешкоди і промощуй шлях для неї, дійсно сама вона чисто і вдало все виконає. Клубок сам собою покотиться згори, відсунь лише камінь, що стоїть на перешкоді. Не вчи його котитися, а лише допомагай. Яблуні не вчи родити яблуко, вже сама природа її навчила» [22, с. 436].

Суб'єктивним виявом людського щастя філософ вважав внутрішній світ, сердечність, душевність. Досягнути такого щастя можна за велінням своєї внутрішньої натури через спорідненість у певному виді вільної трудової діяльності за покликанням. Про це писав Г. Сковорода у філософських трактатах «Розмова, звана алфавіт, чи буквар світу» («Разговор, называемый алфавит, или букварь мира») та «Вдячний Еродій», а також у багатьох віршах та байках.

Осмислюючи сквородинські ідеї, сучасний український філософ Сергій Кримський наголошує на вагомості закону спасіння людства, який свідчить, що людина істота вертикальна, бо її життя визначається «не так удовж — кількістю прожитих років, як у височинь ціннісного сходження».

Праця як вершина людського духу — це щастя. В українській культурі чимало приказок та прислів'їв, у змісті яких головним є взаємозв'язок понять праця — щастя — радість: «*Щастя і труд разом живуть*»; «*З праці радість, з безділля смуток*».

«Людина — творець свого щастя», — говорить народна мудрість. Незаперечно, що запорукою справжнього щастя є любов до життя, любов до людей. Щастя — це сердечне, глибинне відчуття своєї цінності у своїй родині, у суспільстві. Добре відомо, що саме така самовідданість, народжена високим гуманізмом, і робить людину щасли-

вою. І все ж таки, де заховане коріння справжнього щастя? Відповідь може бути одна: у праці!

У поезіях Лесі Українки яскраво й переконливо проводиться думка про щастя праці, щастя творчості: «Як я люблю оці години праці». У. Самчук також доводить думку про те, що «працею люди щастя собі добувають...»

А. Макаренко особливо наголошував на важливості трудового виховання. Згадати хоча б його «безнадійних вихованців, які вже встигли побувати «на дні» суспільного життя. Здавалось, ніхто і ніщо не спроможний очистити їхні душі від бруду. Але благородні вчинки і безкорислива праця дала змогу радісно забриніти струнам в їхніх душах, повернути їх у русло чесного життя. Саме праця забезпечила їм щастя повноцінного життя.

Філософськими й оптимістичними є оці глибокі й високі поетичні слова В. Стуса про значення праці в житті і діяльності людини:

Трагічна радість. Вистояв, але
тебе не гордість повнить, а гіркота.
Трагічна радість. Але є робота
і жити в світі нам не так і зле [27, с. 56].

Отже, якщо в житті людини є улюблена праця, то всі негаразди, різні перепони на життєвій ниві стають незначними й навіть другорядними.

Збагатити людину духовно й звеличити, зробити її життя повноцінним і гармонійним може лише щира безкорислива любов до інших людей. Такі високогуманні почуття може дарувати людині **творча праця**.

О. Довженко називає творцем людину, яка ставиться до своєї праці як до мистецтва, віддана своїй справі, повна відданості і самовіддачі в її повсякденному здійсненні. Образ людини-творця втілюється в його літературних творах лексемами «творець», «митець», «художник».

Письменник акцентує увагу на почуттях і відчуттях, через які творча особистість сприймає світ: «Страждання! Я художник, пробачте, і уява завжди складала мою радість і моє прокляття! Бездоганність людська є в більшій мірі ділом удачі й щастя, аніж наслідком чеснот. Дивно й жалісно часом думати, що нема у нас сили і ясності духу проіннятися щоденним розумінням щастя жити, мінливого в постійній драмі й радості, і що так багато краси проходить мимо наших очей. Ніколи не треба забувати про своє призначення і завжди пам'ятати, що митці покликані народом для того, аби показувати світу насамперед, що життя прекрасне, саме по собі воно є найбільшим і найвеличнішим з усіх мислимимих благ». Справу свого життя О. Довженко називає покликанням. Красу і велич творчої діяльності письменник передає через своє ставлення до творчості: «Я безсмертна щаслива людина, і те, що я відчуваю, і те, що я роблю, — прекрасно» [3, с. 207].

Глибокі почуття притаманні цьому видатному українському митцю, коли він пише про людину праці, про її фізичну працю. Людина-творець саме в неї вкладає свою душу, О. Довженко описує лексемами із значенням «возвеличення», «піднесення»: «...творчість його присвячена головним чином проблемам столиці, причому незвичайним будинкам, призначеним для проживання людей, а спорудам, які не будуться, а “воздвигаються”» [3].

І дійсно, чесна безкорислива праця уможлиблює здатність людини по-справжньому зрозуміти красу життя, велич людської життєдіяльності. Лише тоді вона зможе повністю оцінити все те прогресивне, що створило людство на різних етапах свого розвитку для того, щоб увійти в чарівний світ прекрасного, збагативши свою душу духовним скарбом. Саме це усвідомлення своєї повноцінності, збагаченості робить людську працю творчою й чимсь наближає її до мистецтва.

«Праця — внутрішня краса людини», «духовне багатство», «саморозвиток людини». Ця думка гармонійно зазвучала в поетичній творчості **М. Рильського** (збірка «Троянди й виноград»).

Ми працю любимо, що в творчість перейшла,
І музику палку, що ніжно серце тисне.
У щастя людського два рівних є крила:
Троянди й виноград, красиве і корисне [16].

Поетом створено неповторні образи-символи троянд і винограду, що символізують єдність двох гармонійних сторін людського життя: насолоду красою природи та мистецтва і творчої праці; троянди символізують красу і духовність, а виноград — матеріальну сферу життя людини — «корисного».

Праця для В. Стуса — це насамперед його художня, інтелектуальна творчість, його письменницька діяльність. У вірші «І заступила геть мене робота...» ми читаємо: *«І заступила геть мене робота, / і вибрала весь порив молодий, / і цілий всесвіт вималів до столу / письмового, паперу і пера»* [27, с. 28].

Поет звертається до праці, як до живої істоти. З одного боку, поезія є для нього *«повинністю чорною», «розлучницею-всрожкою», що «не винагороджує, а мстить за відданість»*, з іншого боку, саме вона дарує ліричному герою, самому Стусові, звільнення від сірих буднів.

Вчительська професія, праця вчителя, його радості й печалі відображені в багатьох художніх творах. Існує тісний взаємозв'язок між працею вчителя і його саморозвитком, між здатністю до творчого самовираження у діяльності та готовністю особистості до втілення творчих задумів. Пріоритетна функція вчительської праці — виховання людини в Любові, у прагненні до Істини, Краси, Добра, Надії, Свободи, «пробудження людини в людині». Праця вчителя «вільна», радісна, оптимістична (за Т. Новацьким) є основою твор-

чості, головним засобом і передумовою самоосвіти, самотворення, самовдосконалення і самореалізації людини.

Нелегку, але почесну працю сільських педагогів розкрито у творах Івана Франка. Так, у поемі «Панські жарти» учитель демонструє зразки уважного й гуманного ставлення до дітей. Для нього важливо прищепити дітям почуття любові до людей і природи. «Він зацікавлював дітей / То повістками, то казками, / А головно на сей святий / Великий Божий світ — природу / Раз в раз увагу їх звертав... Так що малі дівчаки, / Обдерті, босі, залюбки / До нього йшли, мов овечки / До пійла в час літньої спраги» [31, с. 24-25].

У п'єсі «Учитель» Омелян Ткач утілює в собі просвітителя і громадського діяча, джерело знань і світла для селян, поборника їх прав і свобод: «В однім місці війтові шахрайства відкрив, у другім — з сільськими лихварями задерся, в третім — читальню заложив, у четвертім касу позичкову до порядку допровадив» [35, с. 84]. Пройнятий образ Опанаса Моримухи з оповідання «Батьківщина», сіючи «зерна правди» для віддалених гірських сіл і їх жителів. Особливо вражаючим є авторитет учителя, яким задоволена сільська громада й школярі, бо він «вчить дівчаків пильно, не б'є в школі та й і з людьми людяний: у всьому порадить і не одного й грішми порятує, хоч сам живе бідно» [4, с. 400].

Яскравий образ Учителя представлено в драматичній поемі Івана Драча «Дума про вчителя» як посвята тим, хто «серце віддає дітям». Учитель постає перед «судом» визначних педагогів світу: Й. Песталоцці, Г. Сковороди, Я. Корчака і А. Макаренка. Відстежуючи дискусію Василя Сухомлинського й Антона Макаренка, Іван Драч вибудовує систему принципів, які узгоджуються з сучасною дитинотривчою парадигмою філософських праць Василя Кременя.

«Я — за вимогливість при ніжності душі», «...довірою й любов'ю повагу до людини прищепити» [4, с. 103]. Цінним є висновок Учителя — прототипу Василя Сухомлинського, який утверджує життєздатність і дієвість, і перспективність тих педагогічних ідей, перевірених життям, що мають бути орієнтиром для освіти ХХІ століття: «Теорія могутня тільки в практиці».

Об'єднувальним для образу вчителя за спадщиною Івана Франка й Івана Драча є той «зелений прапор», який, гинучи, передає Януш Корчак Учителеві як «дитинства символ, юності, надії». Ідею «поваги до дитини» в учительській праці підхоплено Педагогом, бо «Все на світі — з дитини. І в дитині — кінець» [37, с. 90-93], «Діти думають серцем — не розумом», «Бути добрим, не добреньким / Бути в мудрості добрим — / Це найважче на світі покликання», «Дорослі, знайте: сонце — з душ дитячих», «Дитинство — це найкращий в світі світ, Тож не прощайтесь з його снами» [37, с. 91-93].

Лейтмотив вільної й відповідальної праці пронизує вірші Ліни Костенко. У поезії «Естафети» поетеса розмірковує про передачу іншим поколінням свого досвіду, таємниць своєї професійної

майстерності [38]. Майже кожним своїм віршем Ліна Василівна нагадує нам, що життя — це цінний дарунок, велика відповідальність, важка праця мозку і серця, одвічна боротьба добра і зла. Як поет-філософ вона наголошує на складності цього процесу, його неперервності у часі й просторі, на постійному й цілеспрямованому вдосконаленні своїх дій до найвищого рівня — МАЙСТЕРНОСТІ.

Ліна Василівна постійно нагадує, що ми люди і саме від нас залежить, яким буде світ, що нас оточує, яким буде життя. Вона нагадує кожному про нашу неповторність й індивідуальність, про те, що кожний з нас — людина, вінець творіння, і що ми маємо берегти те, що в нас є найкращим:

І не знецінюйте коштовне,
Не загубіться у юрбі,
Не проміняйте неповторне
На сто ерзаців у собі! [10, с. 390]

Людина повинна високо цінувати своє життя, тільки тоді вона зможе прожити його гідно: «Єдине, що від нас іще залежить, — принаймні вік прожити, як належить». Людина має все на світі пережити, вповні прожити свої роки. Адже «кожний фініш — це, по суті, старт». Ніколи не треба впадати у відчай, треба вірити в свої сили. Найвище уміння — почати «спочатку життя, розуміння, дороги, себе» [10, с. 371].

Філософська поезія Ліни Костенко художньо осмислює невмирущі загальнолюдські цінності, примушує задуматись над тим, що створює й залишає по собі людина праці. Вона закликає:

Нехай тендітні пальці етики
Торкнуть Вам серце і уста [10, с. 391].

Навіть досить стислий аналіз проблеми праці людини в українській літературній спадщині є свідченням її інтердисциплінарності. Зміст наведених фрагментів свідчить, що в них органічно поєднуються філософські, психологічні, педагогічні аспекти. Червоною ниткою пронизується життєдіяльність людини у багатих вимірах психопедагогічних підходів у вивченні людини.

* * *

Завершуючи короткий аналіз лише окремих аспектів психопедагогіки праці як міждисциплінарної основи освіти дорослих, зазначимо, що ми не випадково зупинилися на історико-філософських проблемах праці, їх органічному взаємозв'язку з усією життєдіяльністю людини. Приділивши особливу увагу субдисциплінам педагогічної науки (педагогіка праці, професійна педагогіка, міграційна педагогіка), а також психологічної науки (психологія праці, інженерна психологія), на основі міждисциплінарного підходу з урахуванням результатів досліджень українських і зарубіжних учених, ми лише

окреслили окремі аспекти обґрунтування психопедагогіки праці як інтегрованого наукового напрямку.

Наголосимо, що основоположні ідеї цього наукового напрямку мають винятково важливе значення для розвитку освіти дорослих. Що ж стосується психолого-педагогічних аспектів проблеми людської праці в українській літературі, то ми звернемося до їх осмислення для того, щоб побачити й відчутти, як людська праця народжувала високі почуття людини, піднімала її на найвищий рівень духовності українця. Задум був простий — показати глибоке коріння таланту нашого народу в праці, навчанні, підготовці молодого покоління до життя.

Отже, психопедагогіка праці потребує цілісного бачення й подальших досліджень на основі системного підходу. У цьому контексті відкриваються широкі можливості для інноваційних підходів у реалізації Концепції освіти дорослих в Україні, розробленої доктором педагогічних наук, професором Л. Лук'яноюю. Як відомо, ця Концепція обґрунтована з урахуванням положень Болонської (1999), Лісабонської (2000) і Копенгагенської (2002) декларацій; VI Міжнародної конференції з освіти дорослих («CONFINTEA VI»), Міжнародної ради з освіти дорослих (Дамаск, 2000); Софійської конференції освіти дорослих (Софія, 2001); Національної доктрини розвитку освіти (2002).

Обґрунтовані принципи, мета і завдання Концепції освіти дорослих, напрями й етапи її реалізації потребують міждисциплінарних досліджень, серед яких психопедагогіка праці набуває актуальності в умовах глобалізаційних та інтеграційних процесів. Схвалення цієї Концепції Президією НАПН України (17 червня 2010 р.) свідчить про її загальнодержавне значення, методологічну обґрунтованість, актуальність і перспективність.

Література

1. Барка В.К. Жовтий князь : роман [Електронний ресурс] // В.К. Барка ; передм. М. Жулинського. — К. : Дніпро, 1991. — 266 с. — Режим доступу : ukrlit.org/Barka_Vasyl_Kostiantynovych/Zhovtyi_kniaz/27/
2. Барка В. Спокутник і ключі землі : роман-притча / В. Барка. — К., 1992. — 426 с.
3. Довженко О. Україна в огні [Електронний ресурс] / О. Довженко. — Режим доступу : <http://lib.meta.ua/book/25265/>
4. Драч І. Драматичні поеми / І. Драч. — К. : Дніпро, 1982. — 103 с.
5. Жайворонок В. Знаки української етнокультури : словник-довідник / Віталій Жайворонок. — К. : Довіра, 2006. — 703 с.
6. Історія української мови. Лексика і фразеологія /за ред. В.М. Русанівського. — К. : Наук. думка, 1983. — 739 с.
7. Карпенко-Карий І. Сто тисяч. Комедія в 4 діях [Електронний ресурс] / І. Карпенко-Карий. — Режим доступу : www.kharkivosvita.net.ua/files/Karpenko-Sto_Tisyach.pdf
8. Кобилянська О. Земля / О. Кобилянська. — Ужгород : Карпати, 1975. — 309 с.

9. Коломієць О. Вибрані твори / О. Ф. Коломієць. — К. : Грамота, 2009. — 352 с.
10. Костенко Ліна. Триста поезій. Вибрані вірші / Ліна Костенко. — К. : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2012. — 416 с. — (Серія «Українська Поетична Антологія»).
11. Коцюбинський М. *Fata Morgana* / М. Коцюбинський // Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України / передм. і комент. Ю. Б. Кузнецова. — Х. : Фоліо, 2008. — 506 с.
12. Мирний Панас. «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» [Електронний ресурс] / Панас Мирний. — Режим доступу : <http://www.utoronto.ca/elul/Мурnyi/Khiba-revut/khiba-revut01.pdf>.
13. Павличко Д. Хліб [Електронний ресурс] / Дмитро Павличко. — Режим доступу : http://www.ebk.net.ua/Book/buunt/ukr_lit_tvory/part1/140.htm.
14. Прислів'я та приказки : Людина. Родинне життя. Риси характеру / упоряд. М. М. Пазяк. — К. : Наук. думка, 1990. — 528 с.
15. Прислів'я та приказки : Природа. Господарська діяльність людини / упоряд. М. М. Пазяк. — К. : Наук. думка, 1989. — 480 с.
16. Рильський М. Троянди і виноград [Електронний ресурс] / М. Рильський. — Режим доступу : <http://lib.meta.ua/book/25265/>
17. Самчук У. Волинь: роман : у 3 ч. Т. 1 / Улас Самчук. — К. : Київська правда, 2005. — 584 с.
18. Самчук У. Кулак. Месники. Віднайдений рай : [роман, оповідання, новели] / Улас Самчук. — Дрогобич : Видавнича фірма «Відродження», 2009. — 488 с.
19. Самчук У. Марія. Хроніка одного життя : [роман] / Улас Самчук ; [підг. тексту та післямова С. П. Пінчука]. — К. : Укр. письменник, 2007. — 191 с.
20. Симоненко В. Берег чекань / Василь Симоненко : Вибір і коментарі Івана Кошелівця. — К. : Наукова думка. — 248 с.
21. Симоненко В. Дума про щастя : у зб. : Берег чекання / Василь Симоненко : Вибір і коментарі Івана Кошелівця. — К. : Наукова думка, 2001. — 248 с.
22. Сковорода Г. Пізнай в собі людину / Г. Сковорода ; [пер. М. Кашуба; пер. поезій В. Войнович]. — Львів : Світ, 1995. — 526 с.
23. Сковорода Г. Повне зібрання творів : у 2 т. Т. 1 / Г. Сковорода. — К. : Дніпро, 1973. — 531 с.
24. Сковорода Г. С. Діалоги : Розмова, звана Алфавіт, чи буквар світу. Вибрані твори / Г. С. Сковорода ; упоряд. та передмова Л. Ушкалова ; примітки й коментарі Л. Ушкалова та С. Вакулєнка. — Х. : Прапор, 2007. — 384 с.
25. Словник української мови : в 11 т. — К. : Наукова думка, 1970-1980. —
 Т. X. — С. 293;
 Т. VI. — С. 543;
 Т. VI. — С. 543;
 Т. VIII. — С. 587;
 Т. X. — С. 292;
 Т. X. — С. 294;
 Т. X. — С. 295;
 Т. VII. — С. 297;
 Т. IX. — С. 585-588.
26. Стельмахович М. Українська народна педагогіка / Мирослав Гнатович Стельмахович. — К. : Рад. школа, 1985. — 349 с.
27. Стус В. Час творчості = *Dichtenszeit* / Василь Стус ; [упорядкув. та післямова Д. В. Стуса]. — К. : Дніпро, 2005. — 704 с.
28. Стус В. Палімпсест. Вибране / Василь Стус ; упор. Д. Стус. — К. : Факт, 2003. — 432 с.

29. Українські народні думи та історичні пісні [Електронний ресурс] / упоряд. : П. Д. Павлій, М. С. Родіна, М. П. Стельмах // Вид-во Академії наук Української РСР. – К., 1955. – 700 с. – Режим доступу : <http://progidne.com/pisni/>
30. Франко І. Я. Батьківщина / Франко І. Я. Зібрання творів : у 50-ти т. – К. : Наук. думка, 1979. – Т. 21. – 423 с.
31. Франко І. Я. Панські жарти (Поєма з останніх часів панщини) / Франко І. Я. Зібрання творів : у 50-ти т. – К. : Наук. думка, 1979. – Т. 2. – С. 7-116, С. 24-25.
32. Франко І. Я. Учитель / Франко І. Я. Зібрання творів : у 50-ти т. – К. : Наук. думка, 1979. – Т. 24. – С. 65-122.
33. Шевченко Т. Кобзар / Тарас Шевченко. – К. : Дніпро, 1974. – 623 с.
34. Щедрівки. Колядки. Віншівки / за ред. Л. Каширіна. – К. : «Музична Україна», 1968. – 319 с.